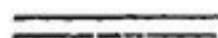

Мих. Грушевський

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

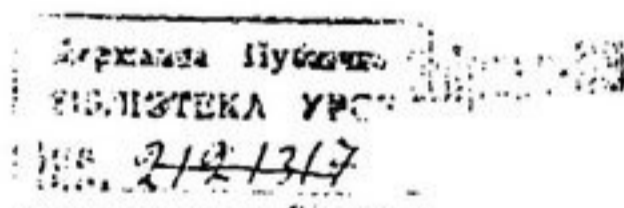
ГАДКИ І МРІЇ

1918.

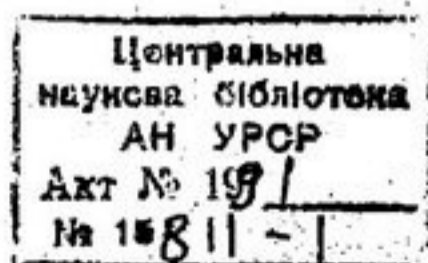
Зміст.

	Стр.
На порозі Нової України	3—54
На передомі	5
Кінець московської орієнтації	9
Наша західна орієнтація	13
Орієнтація чорноморська	16
Нові перспективи	19
Культура краси і культура життя	25
Велика Україна	31
Підстави Великої України. Село	36
Місто	39
Державність	44
Армія	48
Нація	50
Історія її її соціально-виховуюче значіння	55—70
Самостійна Україна, статті з грудня—квітня 1917—18 р.	71—93
Велике Радно	71
Великий обов'язок	72
Українська самостійність і її історична необхідність	74
Очищення огнем	76
В огні й бурі	80
Мир землі нашої!	82
Повероту не буде	83
Промова на похороні січовиків	85
Установчі Збори, чи Парлямент?	85
„Святі права“	88
Стара історія	90
Інформаційні статті	94—120
Український герб, I—III	94
Про монетну українську одиницю, I—II	99
Новий поділ України	104
Новий час	109
За Холмиціну	111
Промова при ратифікації мирового договору	114

К И І В.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“.

На порозі Нової України.

Кондорсе написав свою славу книжку, зливаючи свої гадки-мрії про безконечні удіпшення людського життя, підчас революційного терору, ховаючи своє жите від смерти, на котру був засуджений. Пішучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусіа відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка, в якій списував свої мрії старий французький ідеаліст.

Я задумував сю книжку в ясних хвилях-інтервалах, які траплялись підчас торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як се стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялись мені наші перспективи перед сим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її на ново. Написав очевидно инакше, ніж як вона писалась тоді—в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважаю можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *captando auram popularem*—щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили иньші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся.

На зверхній формі сеї книжки відбилась та обстановка, в якій вона писалась—з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати щоб нормальних. В такій обстанові я не мав

змоги укладати свої гадки в форми плянового діалектичного трактату, пильнувати докладно витриманої послідовності в викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скорше ряд статей на теми нашої будучности, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми сі піддавались моментом, свої гадки я звертав у нїм не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будучности. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете єсть---тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба за всіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

Таке орієнтованне на дальші перспективи, неминуче потрібно для кожного, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми вражіннями й емоціями біжучої хвилі, даєть ся особливо добре налаженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним---тільки він мусть бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивуєть ся читач при першім погляді, коли в сій політичній книжці знайде статю на таку ніби то педагогічну тему, як начанне історії. Прочитавши її в звязку з попереднім, він, я думаю зрозуміє, чому я вмістив її тут.

При кінці додані статі писані за останні місяці. Я відокремив ті, які вносять деякі деталі в розумінне нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва. Осібно подано кілька інформаційних статей до рїжних, більших менших реформ, в обговоренню котрих мині доводилось брати участь.

Лютий-март 1918.

На переломі.

25 січня, підчас бомбардування Київа, большевики запальними знарядями розстріляли дім де я жив—наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли оден за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище весь дім¹⁾. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що зберав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між иньшим і недописана книжка „На порозі нової України“, котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того що там було, я вже не напишу. Не тому що не міг би пригадати собі написаного там—се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашом житю, в нашім мишленню.

---

¹⁾ Большевицький „главнокомандующій революціонной арміей“ Муравйов, як писалось (К. Мысль ч. 17), потім хвалився в Одесі сим як особливим подвигом: „Революціонная месть заставила насъ быть безпощадными. Я велѣлъ артиллеріи битъ по самымъ высокимъ и богатымъ дворцамъ, по церквямъ, попамъ, монахамъ... Я зажегъ снарядами огромный домъ Грушевскаго, и онъ въ теченіе трехъ сутокъ горѣлъ какъ яркій костеръ. Сотни офицеровъ и юнкеровъ были безпощадно убиты“, і т. д.

Домовий комітет Паньківської ул., в завідуванню котрого був сей дім, пише в своїй записці міністерству внутрішніх справ, на potvrжденне того, що дім був дійсно знищений умисно: „Подтвержденіемъ этого факта служитъ то обстоятельство, что парламентару посланному отъ жильцевъ дома къ стрѣлявшему съ желѣзнодорожныхъ путей большевистскому поѣзду на просьбу прекратить обстрѣлъ уже горящаго дома съ тѣмъ чтобы дать возможность вывести стариковъ и дѣтей и спасти хотя бы часть имущества, бывшій въ поѣздѣ матросъ, командовавший

Розстріл, зайняте і знищення Київа більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким нахodom. І для мене сей перелом конкретизується ще гострійше в сім зруйнуванню моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжші і найзначнійші роки мого життя. Мені пройдець ся починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука ні думка не повернець ся по тім стра-

ртиллеріей, сообщилъ, что уничтоженіе этого дома производится согласно диспозиціи, почему онъ отклоняетъ просьбу о прекращеніи обстрѣла и категорически заявляетъ, что домъ будетъ разрушенъ и сожженъ до основанія, послѣ чего обстрѣлъ дѣйствительно продолжался непрерывно не менѣе двухъ часовъ, вслѣдствіе чего жильцы лишены были всякой возможности спасти свои вещи даже изъ тѣхъ квартиръ, которыя загорѣлись спустя нѣкоторое время. Самый характеръ обстрѣла, производившагося специальными зажигательными снарядами, въ нѣсколько минутъ буквально залившими квартиры въ шестомъ этажѣ цѣлымъ моремъ огня, также является безспорнымъ доказательствомъ правильности сдѣланнаго вывода о томъ, что домъ сталъ жертвою преступнаго умысла", і т. д.

Мушу завважити тільки, що більшовики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був „огромний“, в нїм було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він завдяки масі запальних знарядів, пущених в нього, згорів до споду, так що зістались з нього тільки мури.

Належав сей дім мині спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. в паперах, залишених нам батькомъ, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали коло 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого—останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл сього дому, в тім роздутім виді, в яким його рознесли більшовики, дійсно зробив вражінне на обивательську уяву, і потім трохи не про всі великі дома, розбиті підчас обстрілу Київа, говорили, що се мої дома, і навіть в Москві знаходились у мене якісь мільонні дома,—хоч окрім третьої (приблизно) частина сього домку на Паньківській і ще одного маленького одноетажного дома у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі.

шеннім потрясенню, котре пережилось в сій руїні. І мені здасть ся, що те що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховалі своє старе в сій огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей забитих рукою большевиків, як я в могилі матери, яку півжитою винесли з пожару і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому що змінились реальні умови життя, але й тому що око бачить їх і мозок приймає їх инакше.

В одній з статей писаних підчас нашого ісходу на Волинь я писав, що в тій новій руїні України розстрілювались не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мині приходить ся тепер оцінювати відносини і перспективи, і як пригадую як оцінював я їх ще кілька місяців тому—я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя думка, моя почуте до них тепер і як підходила тоді. Коли приходить ся тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моім кабінеті, разом з моїми рукописями й матеріалами.

Я, розумієть ся, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, ніби то я говорю про впливи тих почувань—скажім прямо, пімсти, гніву, роздраження, котрі викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мишлення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болячі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування—і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність—не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелося пережити, єсть безперечно і ся добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих привичаєнь і поглядів, яка в обста-

винах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправданне переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому пляну, ніж поправляючи старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український нарід переживають хвилі, які випадають народови раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей, чи можливостей, накладає особливо великі обовязки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастем—що йому присудило ся творити се велике історичне діло. Може плакати ся, що сей присуд долі позбавив його права, чи можливости звичайного обивательского життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обовязок. Але увільнення від нього нема—під страхом вічної ганьби й осуду пізнійших поколінь. І для того щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все й піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни уложені в иньших обставинах, всі зобовязання дані в иньших умовах, все се мусить бути відложене. Або краще сказати—до ґрунту переоцінене, розібране, на скільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все що заважає його здійсненню, не годить ся з ним, не помагає йому,—мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до иньших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними:

Ви, люде боязької душі і невідважної мисли! Ви всі хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїть ся відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид невитримання своєї програми, в иньших обставинах і умовах уложених принципів. Ви що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобуваєть ся, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени—і не перешкоджайте тим хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи!

Меньше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще низше буду говорити про се — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобуваєть ся також сильним примусом над собою, як і царство боже, обіцяне колись вірним християнам. Меньше всього годить ся для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип „моя хата з краю“... Але так само не відповідає моментови і всяке перетяженне спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі будущего. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будущина налетить живим, і за тим що згоріло в сім огні очищення нема чого оглядатись і пригадувати його собі—оскільки воно звязане з минулим, а не з будущим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

Кінець московської орієнтації.

Перше що я вважаю пережитим і віджитим, таким „що згоріло в моім кабінеті“, се наша орієнтація на Московщину, на

Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває—справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була подрвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те що було страчене в примусовості цього звязку було до певної міри зрівноважене ідеями „спільного революційного фронту“ українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю цих гасл, і я сам не відрікаюсь їм. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли, в чіх набудь очах, зв'язувати Українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права „особо благоприємливої“ нації й дала почуте права кермуватись в своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

Я вважаю таке визволення від „песього обов'язку“ супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжи, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжшого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в ній всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і небориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло—в одних ча-

стях менше, в інших більше—супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостини для церков і монастирів, царського „жалування“ для козацького війська були першим початком. За сим, по зєднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користи—для маєткових надань, для жалування. Ще далі—забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім—з заведенням московського урядування, вся та неуголима „охота до урядів, а особливо до жалування“, яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його „Сні“, і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанню, що зміст і завдання життя се „служба“, „царська служба“, щастє чоловіка—се вислужитись, найгірше нещастє—незбачним учинком, нельояльністю, „хахломанством“ чи „українофильством“ загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову карієру.

В тім же напрямі впливав иньший невисокої моральної вартости мотив—страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужеземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерти в різних нелюдських формах,—візантійські, середньовічні німецькі не приймались українським життям. Кара смерти практиковалась рідко, звичайно заступалась вязницею або вигнанням, і такі кари московські, як „нещадне бите“ батогами або палицями за найріжніші, зовсім несеріозні провини, калічення, засилання в Сибир з відібранням маєтку „на государя“ для української людности були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала Українців незвичайно. А такі факти московської кари „за зраду“ почали вживатись незвичайно широко, і робили на українську людність вражінне незвичайно гнітюче.

Спомини „Історії Русів“ про сі московські кари й езекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття стра-

ху—й огиди перед сим московським „таинством“, якими була перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючись в панічнім страху перед сим терором, психольогично незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської пслітики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлена перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тин „самовідреченого“ служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабутя, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеольогічні підстави.

Виступають українські ідеольоґи монархізму, від ріжних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскри-вих показчиків—при всій геніальній інтуїції—сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, „роздвоєння“ його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування)—з виховання в понятях тодішньої служальської української старшнини. Він і вмирає жертвою сього психольогічного надлому. Але меньш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодять ся і множать ся, заповняють українську землю і володіють нею.

Иньші розпинають ся за єдинство русского народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішности давно пережились, і трудно відроджувати їх—се работа реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являєть ся гріхом против культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське жите, в українську плоть і кров, що Турґенев і Пушкін для Українця являють ся такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова Українцям близша ніж „видумана“ українська“, і т. д.

Всіми сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психольогічну, всяку яку хочете, межу, яка від віків

розділила Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люде в шорах, заслїплені й оглушені тими фальшивими, столїтями повторюваними фразами. Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинїшне „велике потрясеннє“, сей крївавий напад большевиків на „хохлів“ і огонь руїни знищить ті шори, ті повязки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

Наша західня орієнтація.

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому, для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сїм огляді, спиняючись на ріжних відмінах, які глибоко відріжняють український нарід від великоруського, я між иньшим вказував на те що в порівнянню з народом великоруським український являєть ся народом західньої культури—одним з найбільш богатих східніми, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власти орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з памяти те, що писав в тій статі про історичний процес, який держав Українця в тїснім звязку з Заходом, його житєм і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тїсні звязки нашої України з германською й кельтською культурою Подунавя ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків—незвичайно широкі династичні звязки з німецькими князівствами і всякими иньшими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того як слабли зносини чорноморські—з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більше значіння.

Коли ж з упадком Київа, при кінці XII в. центр тяжкості переходить у нас на Галицько-волинську державу, се означає повну перевагу західніх впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східніх, котрі переважали в періоді формовання Київської держави. Тим часом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими,—Західня Україна, в котрій з XIII в. зосередилось українське житє, входить вповні в круг західньо-європейського житя. Галицько-волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажім, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувавсь на захід.

В її головнійших містах зявляють ся великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західніх впливів. Се почалось ще з галицько-волинських князїв, далі скріплюєть ся й росте з переходом сих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілеїзоване місто, а не про його передмістя) і таким був він весь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він в сім часї—культурний центр України, „митрополія механїків (ремїсників)“. Сі „механїки“ і у Львові, і по иньших містах України організовані в цехи на західньо-європейський взірець, і подоріж до західньо-європейських міст вимагаєть ся обовязково для стажу майстра того чи иньшого ремесла. Поруч того розвивають ся безпосередні зносини торговельні і всякі иньші культурні звязки.

Таким чином звязана тісно і безпосередньо з Західньою Європою—Німеччиною в першу голову, а дальше—з Італією також, Україна перейшла, з де-яким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східніх, вірнійше—середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним житєм, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через прїзму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірнійше—та ориґінальна комбінація, яку витворила

українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленню нових західніх здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сїм на погляд західньо-європейської людини власне лежить оригінальність і чару країнського мистецтва XVII—XVIII в., народнього мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західньої культури. Але в кождім разї, коли українську культуру й мистецтво епохи перед-київської можна назвати східніми—бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими,—не в тїм розумінню, що се було чисте запозичення, а в тїм що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску,—то культуру й мистецтво XVII—XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західніми. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо—через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами сих західніх, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалась ся широко, в ріжних иньших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно—німецьких університетів, куди так вчащали українські спудеї до кінця гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, люю і т. и. і відки вивозилось все почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і жите старої України з сього погляду не простудіовані добре, але чи в памятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кождім кроку стрічаємось з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх, в 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя і українське жите й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні звязки України з її історично сформованими західніми ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів—Петербургу й Москви. Російська політика національна приложила руку до того щоб розірвати родинні й усякі інші звязки української інтелігенції з закордонними західними країнами й похнути її до Великої Росії, ослабити або й до щенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схолястичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл закладаних в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сій напрямі „і лисячим хвостом і вовчим зубом“, пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете—і дійсно результат був досягнений. Україна ХІХ в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Орієнтація чорноморська.

Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море— „еже море словєть руськое“, як каже київський літописець ХІІ в.—українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу як полудневі східно-словянські племена, з котрих вийшов український наріз, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно прає взагалі всі народи у всі часи на полудне, до сонця, в лєкшій умові існування.—вони тим самим мусіли вийти в сферу чорноморських звязків і впливів, того що я означаю отим виразом—„чорноморська орієнтація“.

З цього боку Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом, з Подунав'я, з Середньої Європи, з балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і відти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданню Арістея дуже правдоподібно добачають передану в поетичній формі звітку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів що до старих тісних зв'язків між Подунав'ям і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (напр. в поширенню так званої перед-мікенської культури, або типів бронзових виробів). Сім пояснюють ся перехід в наші степи і типів язю середньо-азійських з одного боку—глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого—різних предметів з побережж'я Індійського океану.

Пізнійше історично звісні мандрівки з глибини середньої Азії таких орд, як Гунів або Аварів не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китая, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кождім кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше побережж'я з малазійським, а через нього з сферами старих культур—месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що неважаючи на брак на ній островів, плавати ним з північного берегу на полудневий було дуже легко—за помічю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там поплисти під вітер, що дме до супротивного берега. Нема сумніву, що сей секрет був побережним мешканцям звісний від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з полудневим була дуже жвава. Отсим пояснюють ся й такі на перший погляд може й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких кольоній Криму і нашого чорноморського побережж'я з Понтом, державою Мітрідатія, пізнійше—з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало побережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через „Залізні ворота“, теперешній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюдою ходили

київськи князі по здобіч, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піснею; тут товклясь за володінне Хозари з Арабами. Дорога була „бита“ з кожного погляду.

На заході таким же битим шляхом була теперішня Бесарабія й Молдава. Хто володів Чорноморем, стихійно, непереможно мусів пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині цих степів кінець кінцем все мусів явитись з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вохкійший, родючийший, багатший, і тому хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусів пробувати зробити ся. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в кряях на схід від Дністра і мусів бороти ся з збільшеним натиском східніх сусідів, поки вони нарешті не виперали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунавю розвинулась волоська (румунська) кольонізація й покрила словянську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієви Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність „руську“ в околицях нижнього Дунаю, і пізнійше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях—що жили рівно ж неспокійними і авантурничим житєм—то гнали українську людність з України „в Волохи“, то волоську з Бесарабії й Молдави на Україну. Сила тут хвилями бувало її. При таких тісних взаєминах кольонізаційних зах. Україна і Молдава були тісно зв'язані між собою й економічно й культурно. Молдава служила посередником в торгу зі Сходом, українські торговельні міста посередничили в торгу Молдави з західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері—в церковнім житю, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдава служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх усобицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з иньшими державами—Візантією, Турками, а головно ті удари кочових орд,

що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'є. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні пляни на Чорномор'ю. Нарешті в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд—Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Де-що дуже цінне й позитивне в с'їм напрямі й стало виявляти Запорожжє, в руках котрого опинилось Чорномор'є --дарма що с'їчове братство менше всього, як би здавалось, було сотворене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське жите.

Нові перспективи.

Коли українське жите розривав наязну їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, вона може з новою силою, з новою енергією відновити свої звязки з західнім світом. Се не тільки диктують їй старі традиції, старі навики, а й те духове споріднення, яке без сумніву єсть між українським народнім, етничним елементом і житєм західньо-європейським. Український нарід належить до західньо-європейського, чи коротше сказати—просто таки європейського кругу не силою тільки історичних звязків, які протягом століть завязали українське жите з західнім, а й самим складом народнього характеру.

Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські славянофіли, противставляючи західньо-європейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довіря „на совість“, а неохоту до якої небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну висшість великоруського народу над бездушною, формалістичною „гниллю“ західньої культурою. Інші приклонники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва житя, а повисшений інтерес до проблем моральних „народа богоносця“.

В с'їм є трохи правди,—тільки с'ї прикмети краще було б не приберати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до „богоношення“ дуже рідко подіймають ся вони, с'ї прикмети: брак власної люд-

ської гідности і непошанованнє гідности иньшої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанованнє чужих інтересів і потреб в такому житю та чужих здобутків на сїм полі; брак волї до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального і культурного; легковажаннє культурних і громадських вартостей і величаннє своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитаннє між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критерїв—все се мало гарного має в собі і перед сими хибами соціального характеру на другий плян відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру—оскільки й вони теж не заслонюють ся, не затроують ся теж грубістю й індиферентизмом.

Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові—з сього становища напр. їх горяче й різко осудив такий знавець великоруського життя як Горький. Вони ж являють ся повною антитезою народнім прикметом українським, з їх високим розвитком гідности своєї, пошанованнєм гідности чужої, любови до певних, уставлених зверхніх форм, „законних річей“, етикету й добрих манер, любовю до чистоти, порядку, красоти життя, привязаннєм до культурних і громадських вартостей життя, і т. ин. Се все прикмети, які роблять Українця дуже близьким по духу, по характеру до західно-європейської стихії—де в чім до Германської, з її солідністю, діловитістю, любовю до комфорту, порядку, чистоти, достатности, до рівноваги і стоїцизму, в иньшим до романської—напр. отсим потягом до форми, елеганції, бажаннєм внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалї світлим і ясним, радісним поглядом на жите.

Сею созвучністю пояснюються тісні звязки й потяги Українців до західньої культури, легке й глибоке її присвоєннє—не через зверхній примус і натиск, а власне завдяки сьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від сеї культури, від західнього світу взагалї штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть—по реакції—з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу—до світу Германського, німецького, з котрим і в ми-

нувшині у неї було найбільше звязків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складають ся, що найбільш легко буде тут звязатись з західнім світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкодї стоїть тільки також російським' житем переданий гріх—незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена як найскорше, негайно—не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану „виміну дітей“—широко практикований на заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно користним таке посилення дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов—німецької й інших, і для служащих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обовязковим присвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою віде наша суспільність в безпосередню стичність з західньою культурою—особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користуалась з різних випадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше—російських перерібок. Тою дорогою наші спеціалісти вйдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносити з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, досвідних стацій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжю й усякого рода спеціалістами. Буде се відновленем, в нових формах, того майстерского стажу, який наші „механики“ переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завданне нашої молодіжи, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учениками нині і во віки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури—деякі форми її були ближші до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше жите. Далі—дуже сильною і діяльною в нашім житю був і зісталась стихія східня, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підчеркну, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи иньшої західньої революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого небудь західньо-європейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно еманципувати ся взагалі—так би сказати *випростуватись*, як випростовується людина якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції—розпростувати своє тіло щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі.

Українське жите, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване ріжними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потребів. Воно повинно насамперед „знайти себе“. Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь оден круг звязків, відносин і впливів, а брати як можно ширше, широко-отвертою рукою, все що може бути користним для нього.

Не звязуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французському прислівю—„я беру своє добро скрізь, де я його знахожу“, брати і в сфері старих звязків колишньої Російської держави, і нових звязків з Центральними державами, і поза ними.

Далеко ціннійше розгорнути своє індивідуально-користне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложити ся в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духової, а навіть і матеріальної культури та технічного виучення наші люде повинні брати з усіх усюд те що може здатись користним—в Швайцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо—в Америці.

Ся країна для нашої будущини безсумнівно матиме величезне значінне,—і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей; будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний ніж який небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанню, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки—се дві великі школи для

них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде без сумніву українським підручником перед усім, і всі хто шукатимуть більш загального освідчення і поглиблення в своїй спеціальности, звертатимуть ся туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме мабуть Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята горячим бажанням чимсь послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посередниця з американським світом—відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західньої культури, полем нашої діяльности, нашої власної творчости повинні бути краї, які подібно як і Україна вирости у впливах чи зв'язках східньої культури—краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнородних культурних і політичних взаємин. Та східня спадщина, котра так глибоко залягла в нашім життю—перероблена, перетравлена реактивами західнього нашого духу, але зовсім не витравлена, являєть ся настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хочби ігнорувати в плянах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західніх народів—подібно як Болгари, Серби, Іспанці,—і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те користне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збогатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, безсумніву, влила ріжні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку,—вона улекшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближшими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли *народність* наша, дух нашого народу тягне нас на захід, *край* завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтованню нашими інтере-

сами, а не мали своєю метою—навіпаки—боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто небудь схоче побачити те чого в них зовсім нема—імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експльоатації культурно-відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю свому народови *панування*, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену *геомокію*. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю як перед тим так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки—маючи на меті завсїди, як кінцеву мету, федерацію *сітотозу*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв звязаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі що ми колись разом були піймані при різних okazях і замкнені до одної вязничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно користне. Чорне море обаднує й звязує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, иньші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, иньші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади залізної руди—як Україна. Иньші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тїсно звязавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими иньшими сторонніми кораблями—французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі

краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії й Єгипту,—щоб ці шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через ці краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був в руках цих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь иньший займався на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східньої музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зуміє використати їх знов для себе, для своїх широких трудящих мас, а не дав їх використувати чужоземному капіталізму.

В сій напрямі нашому громадянству, й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати *quantum satis*, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

Культура краси і культура життя.

Може когось неприємно здивує се, що я так легковано відізвався про те що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом—пісню й музику. Я ціную їх—тільки не можу здавати в собі гіркого почуття думаючи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в иньших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. „Занадто багато квіток, занадто багато“, міг би й я сказати.

Коли я вернувшись до Київа з нашого ісходу слухав на Шевченківській спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав—але плакав не з радости! Ми не тільки гарно співаємо—ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим що ми вміємо й можемо в иньших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарний зоспіваний хор, і як—внявилось—трудно зла-

дити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публицистів—і як трудно знайти порядного комісара. Скільки нарешті чудесних, принципіальних людей, які страшенно осуджували стару правительственну систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народнього піянства, з виколочуваних „поронцями“ податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від українського правительства, полишаючи йому зберати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від всякої солідарности з ним в тяжкий момент і охотненько тіснять ся набік, поки переїздить по груді й болоту теперішній тяжкий обоз української державности.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми—і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економичного ладу, в таких незимовно тяжких обставинах, після трьохлітньої небувало-руїнної війни, серед усобиці й анархії,—в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити яко мога найскорше, щоб не піти слідами сусіда, „народа-богоносця“, що після довгих віків державного життя, велико-державної величи, величається довгим рядом світових імен в поезії, белетристиці, музиці, Достоевским, Тургенєвим, Толстим, Чайковским і т. д.—і в той же час виявляє в своїм житю повний брак громадського почуття і зрозуміння, повний параліж організації, страшену п'ятому і некультурність в масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи в інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим хто буде гіпертрофірувати її коштом сеї субстанції! Поспівати добре—щоб підняти енергію й настрій для реального життя. Рітм сотворила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управильненню роботи ж. Нарід, який вмів так гарно наладити хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльности, до колективної праці. Але неможна занадбувати довше реалізації сього хисту, прийшов час власне приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку иньшу красу.

Добре робити історію важнійше ніж гарно писати її. Добра конституція вартійша від г'енїальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченковаго „Кобзаря“.

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного—спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економисти, знавці військового й морського діла, техніки ріжних категорій—технольоги, механіки, електротехніки, гірняки, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що сї спеціальности практичні меньш цїнні, меньш благородні, ніж занятя гуманїтарні. Треба в сей бік як раз обернути всі здібности, всі таланти, нинїшніх і найблизших поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асіґнувати зараз же повною рукою кілька мільонів, щоб що року тисяча, не меньше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких що прослухали кілька років, або й повний курс, мали змогу виїхати на рік на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швайцарії, Америки (потім, по війні й до иньших країв), аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, в лябораторїях і на фабриках і стати в рівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же тепер міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запись кандидатів на сї стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов—німецької, англійської, французької, щоб улекшити їм користуванне з занять. Стипендії повинні бути визначені настількі великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх зайнятть. Але за те їх занятя повинні бути поставлені під пильну контролю, щоб народній гріш не марнувавсь: наприклад, що місяця стипендисти повинні подати спеціальним делеґатам справозданне з своїх занять, инакше виплати стипендії припиняеть ся.

Професори, доценти, ляборанти і всякого рода наукові сили—знов таки в мершу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до науцання в вищих школах, повинні дістати відпустки й запомоги для наукових подорожей за границу, щоб освіжити свої знання й присвоїти собі здобутки

науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Сіть спеціальних шкіл після цього мусить бути сильно розширена: в кожній землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потрохи вчать асього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей; їх має бути як найбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних і взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту повинні мати значніше побічне при спеціальнім, а не служити альфою й омефою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який одначе крім свого спеціального стажу пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальної, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значіння. В сїм напрямі повинна бути переведена реформа школи — бо теперішня з цього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять в ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготовлення, яке через се лишається в значній мірі власному промишленню й енергії по-за організованою школою. Вчать маси наук, маси дисциплін — але дають з них тільки загальні вступи, prolegomena, забірають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить бути не довша шести літ (після добре організованої чотиролітньої низшої школи), щоб почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то нераз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг в два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг запущений попередніми століттями і підняли його з того економічного занедбання, в яким зіставила його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії („білого угля“), щоб ослабити односторонню експлоатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться

обводних каналів, чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили ці болота в цінні пастівні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбалу країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Пісчані кучугури ждуть систематичного залісання, балки й урвиска—робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розлив і трату родючих верств землі.

Залізнична сіть повинна незмірно згуститись і поширитись, а поруч неї розвинутись сітка доріг шосейних, що повинні звязати між собою села, замість тих непролазних ґрунтових доріг, які паралізують всякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна поирощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш ріжносторонньою й інтензивною. Культура технічних рослин—прядильних, олійних, красильних, лікарських; культура насіння—повинна розвиватись коштом культури збіжжя.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура базовни (хлопка)—її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім побережю в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградництво взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть пчільництво—все се повинно бути поведено в розмірах широких, більш раціональних, обрахованих на далекий експорт.

Експльсатація богацтв підземних мусить бути також поведена більш інтензивно, розумно й пляново.

Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних богацтв краю, повинна повести насамперед широко гірничу розвідку і експертизу що до них, а потім і широку та всесторонню їх експлоатацію.

Вона ж, через економічну раду, через иньші урядові й півурядові апарати, повинна також дати і більший резмах, і більшу широту і ріжносторонність фабричному й заводському промислови. Економічна політика Росії звела його у нас в порівнянню з економічними засобами краю до убожества просто

неймовірного. Виріб де-яких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горілчана промисловість—се все що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нєрмальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації і розмірів безконечно більших—вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна ренська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинути ся й иньші галузи промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольють навіть нашого внутрішнього, краевого попиту, тим часом як повинні б давати свої вироби на експорт. В такім стані напр. шкляна фабрикація, а фабрикація порцеляни (фарфору) і фаянсу—зовсім не істнує, хоч ми маємо всякі прегарні роди глини. Химичної фабрикації також сливе нема, хоч матеріалу вона має богацтва несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплю й иньше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно близше, ніж має московський чи лодзінський район, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Теж саме треба сказати про всяку роду Галаянтерію.

Все се мусить бути налажене можливо скоро, пляново, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями—щоб заробіток і рента з природних богацтв нашого краю йшла нашому народови. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність (йомкість) нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людности не кидав рідної землі й не розпоршувався, шукаючи країв ще з більш екстензивною хліборобською культурою—де знайшлись би свобідні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажанне справдити.

Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої Ідержави, потрібні, кажу, лєґіони свідомих, підготовлених спеціалістів, узброєних останніми здобутками науки і практики, і тому, в сєй бік повинні бути направлені живі сили нашої інтеліґен-

ці і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси—щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

Велика Україна.

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розумієть ся, я не хотів попереднім принижати значіння культури духу, науки, мистецтва. Все се потрібне, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя.

Без „високої“ так би сказати, чи „чистої“ науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті—се той фундамент, той рівень, по котрому рівнять ся все. Україна повинна мати академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, сотворити національну, чи пак народню бібліотеку гідну великої держави, національні архиви й музеї—я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві, котрі повинні густою сітю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі й її центра, а й кожного міста. Ті три університети, які ми маємо, і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної практичної освіти й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде мабуть досить і трьох—за те вони повинні бути поставлені на висоту високо-європейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво, нарівні з „високим“ чи „чистим“, бо власне наш нарід має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої краси в сфери й атрибути практичного життя, яким визначались старі Елїни.

Але—все се повинне знайти свою міру і „пропорцію“ в житю, щоб не бути культивованим надмірно—себто щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духову, власне в тих найблиз-

ших роках, чи властиво десятиліттях, коли буде переходити формація Нової України!...

Позиний бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна його культура. Люде мусять і набрати охоту жити по людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного—певні вигоди комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Це надзвичайно важкий і цінний елемент культури, який повинен вийти в плоть і кров, стать невіддільним і ненарушимим елементом життя.

Але з другого боку, мусить бути ясним і те, що він не повинен і захопити людину всю, не повинен гіпертрофіюватись, розвиватись надмірно коштом духовних і соціальних вимог і потреб. Громадянство, нарід наш не повинен занадто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духовних і соціальних завдань і обов'язків.

Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України—і ще мусить ся робити, довго і довго, для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його покладали голови—і поклададуть їх іще, для того щоб дати щось дійсно цінне своєму народові—і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед більшовизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу—вони клались на те щоб справді дати підстави *Нової* України. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманками, які тепер мають бути зняти разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку що правда зложенім і не дуже досконалім національнім законі,—звичайно як в таким новім, ще не бувалім ділі,—вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні вийти в жите, гли-

боко залягти в нїм, як фундамент, на яким будуватиметь ся нове жите—і тільки на нїм повинно будуватись.

І от почуте тих великих, я скажу—моральних вартостей,— не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житю, щоб внести їх в жита людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чутем і уявою нашого громадянства, нашої молодіжи, наростаючих поколінь—щоб стати незаманною анімацією нашого народу—я вживаю тут се слово в значінні суми всіх громадян України—щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статю в „Народній Волі“, де молодий автор віддає в ширій безпосередности се почуте, злучно потягаючи паралелю між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почутем—культу громади-держави у античного громадянина. Така паралеля повинна бути здійснена в українськїм житю. Так як старинний Римлянин або Елїн виростав, жив і вмерав у тїм переконанню, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, все жите,—тому що нема взагалі на світі иньшої вищої й благороднїшої мети, як се служенне своїй громаді-державі, і в такїм переконанню виховувала його вся обстановка—релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам'ятки, які він бачив наоколо себе,—так повинно бути й на Україні!

Обставини так зложились, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й *Україну Велику*. Велику не територією, чи богацтвом, чи пануваннєм над иньшими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про которі я сказав. Сеї величї їй бажаю й прагну, иньшої—імперіалістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про которий я говорив.

На пор. пов. Укр.

Центральна
національна бібліотека
АН УРСР
Акт № 1981
№ 12 811-1

3

Українська Республіка
БІБЛІОТЕКА УРСР
№ 2121317

65619

Але для цього розвитку, для сеї величи потрібний і певний моральний рїгоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу—певний республіканський героїзм, чи рїгоризм, як я висловивсь. Великі епохи демократичних досягань висували його, школили й гартували в нїм громадянство. Так було з пурітанством, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характеристичною, тільки менш трівкою течією культу громадського аскетизму, на античний взірець, подчас великої французької республіки. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати, в більш чи менш яскравих і глибких формах взагалї всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сей моральний, чи громадянський рїгоризм не повинен, розуміється, виявлятися доконче в формах понурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажім, англійський пурітанізм. Житє має своє право. Що дня люде родять ся, вмирають, закохують ся, женять ся, розводять ся, люблять і ненавидять, і природного потоку людських почувань, звязаних з сими стихіями людського житя неможна спинити нїякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на житє! Але джерела сеї радості або (краще може сказати—закраска, кольоратура сих джерел буває дуже змінна в залежности від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цїнити більше сексуальну сторону житя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить всякі прийнятї форми й принципи старої морали, то творить особливий культ II. То вдаряється в матеріалїстичний ездemonїзм і сїбаритизм, цїнить грубі, найбільш матеріалїстичні утіхи житя—ситу й вибагляву їжу й пите, пишається богатими уборами, дорогими клейнотами, то набирає смаку до „спартанської простоти“ і благородної скромности.

Ще старий Тукідїд підчеркнув у своїй книзі перелом, який став ся в грецькїм житю при переходї до нового демократичного ладу, коли Атенці й Лякедомоняне старали давнїйший смак до роскоши й виставности, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас і полюбили простоту зверхнього житя, а перенесли все завзяте й амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну—творчости літературної, артистичної, й найбільше—полїтичної, буду-

вання щиро демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер „негарним тоном“, прикметою невихованости людини все що різко розминаєть ся з демократизмом й ідеєю соціальної справедливости: нахил до розкішного життя, імпоновання зверхнім багатством, пишанне виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням грошима. Гуляще жите, привязанне до грубих матеріалістичних, сексуальних утіх повинно вважатись незгідним з поняттями громадянських чеснот—перевагою в житю людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю „надуть казну“, урвать у неї як найбільше, „накрить“ сліпу, непорадну і претенсіозну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все що я бачу наоколо себе поки що, не настроює мене дуже оптимистично. Скорше пригадує те, що робилось в Галиччині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польського громадянства, і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і сінекур, заміщування їх по протекції ріжними родичами і свояками, саджанне на державний і громадський кошт всяких неужитків, ріжних панків нездатних прогосудуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношенне до служби державної й громадської, до коштів державних і громадських повинно бути громадою осуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від держави або громади як найбільше, а давати їй яко мога щедрійше—се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!

Тільки тоді як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише „для годить ся“, а дійсним центром мисли і волї, предметам культу, релігії, яким вона була для старинного Еліна або Римлянина; коли послужити сотворенню Великої України в тім значінню, як я ужив се слово, стане найвищим і найбільшим щастем для кожного свідомого українського громадянина по щирости і по совісти,—тоді тільки збудуєть ся ся Велика Україна, і український нарід зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

Підстави Великої України. Село.

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нїм прийдеť ся її будувати. В довгі часи нашого досаїтнього животїння ми все повторяли, що в селянствї і тїльки в селянствї лежить будущина українського відродження і взагалї будущина України. Протягом цїлого столїтя українство і селянство стало нїби синонїмами. З того часу як усї иньшї верстви зрадили своїй національностї, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надїї: Україна зможе встати тїльки тоді, коли встане на нозо сеї скинений в безодню пїтьми й несвідомостї тїтан, сеї позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомостї Самсон. Треба було тїльки подати йому сю чудотворну воду свідомостї—тїльки ж все ходу не було, бо стерїг його пильно стоголовий цербер старого режіму!

І от нагло обїйшлось без сього тїтана! Себ то—не зовсї: обїйшлось, його присутність в нашїм революційнїм походї знача багато, навіть страшенно багато,—але все таки він був тїльки учасником походу, не він робив його. Старий режім повалено без нього, вїйсько зробило се, і воно ж стало спружиною нашого революційного руху. І тоді стали мїнятись відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скорше негати́вну і небезпечну, як на того „грядущого хама“, котрим страшили російське громадянство всякі пророки над-культури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію і автономію, про соціалїзацію фортепянів, ставки на сильного мужичка і такі иньшї річи.

І якось—се почулось виразно—урвалась звязь з народом власне у блюстителїв старих добрих традицій старого випробованого українського народолюбства і радикалізму, що так довго, добре й безсумнївно щиро говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиее й шкідне, з якого українське громадянство мусить зїйти. Скажу більше—я глибоко переконаний, що в українськїм житю мають будучність, матимуть вплив, встоють ся тїльки ті елементи, які стоятимуть в тїснїм і щирїм контак-

ті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на ній, і горе тим телям, партіям, цехам і замірам, котрі будуть іти проти нього—вони осудять себе на животінку або заникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти.

Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те що зветься буржуазією—се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці,—в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабкий. Пролетаріат місцевий, свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бо зна який, і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий плян. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з иньшого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою певняно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства.

Навіть коли розвинеться той промисловий плян, який я вище начеркнув, і з села почне відливати весь лишок, котрому фабрика чи иньша праця зможе дати кращі умови існування, все таки й чисельно, й економічно, й політично—селянство зістанеться, очевидно, підставою політичною, державного й економічного життя України. Через те чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде се підстава—тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо піднятися над житочним мінімумом, повинно рівнятися фактично по принципу трудовому, і сея трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних уліпшень повинен підійматися все

вище. Але з другого боку, з розвитком інтензивних культур ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність (йомкість) території буде зростати, на українській землі знаходитиметь ся місце навіть для тих хліборобів Українців, що помандрували з рідної землі, приводу ж до селянської еміграції мабуть не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати релятивно,—з розвитком індустріалізації й культури, з зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських зайнят (в широкім значінню—інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі й соціальна та політична роля її буде першою дуже довго, а може—й завсіди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значінне для нашої країни.

З тим як підійматиметь ся трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його *standart of life*. Се вповні нормально й бажано. Селянське господарство повинено буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сімї, але й змогу задовольяти певні вимоги в достатку й комфортї, культурні й духові потреби, котрі повинні зростати,—і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обовязковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так як сказано вище,—щоб науку в ній кінчили приблизно в 15—16 літ, наука теж повинна зробитись обовязковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство—„отецькі сини“, ті що потім зістануть ся господарями, держатимуть в руках управу своєї громади, волости, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономичну школу, щоб се в їх кругу не тільки стало добрим тоном, але й обовязком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдесть ся зробити до повної міри обовязком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в

селянстві самопочуте, навчити його дивитись на себе не як на послідніх людей—якими їх зробив старий режим, а як на хозяїв землі. А заразом перейнятись і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обовязки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх орґанах самоврядування, в законодапній роботі, в державній діяльності в широкім значінню слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положенне, давати кому небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайтись в обставинах.

Що виховати відповідно дітей, не для того щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обовязок сільського господаря, який шанує себе й своє становище—обовязок перед дітьми, котрим се буде важнійше, як більший або менший інвентар, і обовязок перед своєю громадою, обовязок перед краєм.

Що перед сими будучами поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народню Республіку, Велику Україну перед світом—єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для иньших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї—вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

М і с т о.

Та хоч би як високо оцінювали ми значінне селянства в нашим будучім житю й будівництві, не повинні ми обертатись спиною й до міста—в широкім значінню слова, розуміючи міста і містечка. Хоч вони і не українські по людности і являють ся навіть тепер часто огнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздражненне в українськiм громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в коліі нашого житя сі гетероґенні, чужородні тіла та звязати їх з нашим житем, як вигладити й нейтралізувати їх відчужність і гетероґенність, чужородність в нашiм житю.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі, від економічної й національної політики тих держав, в склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко, як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а не здатна була натомість посадити людність польську. Місто, поставлене в неможливі господарські й адміністративні умови, кінець кінцем захопила напильна єврейська людність, найбільш витривала на всякі неодоли, найбільш зручна в приладжуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворивсь сей дуалізм українського села й єврейського міста (містечка і міста), з котрим Україна (особливо правобічна) перейшла під російський режим. Сей додев до польської буржуазії буржуазію московську, і утворив великі гнізда робітників-Великоросів, з прихожих і місцевих денационалізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені найбільше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія була німецька, як у нас єврейська, московська й польська¹⁾.

З сих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед, він найбільш чисельний, найбільш тривкий і найтісніш звязаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні єсть багато елементів не тривких — з денационалізованих Українців („тоже Малоросів“) і таких Великоросів, котрі вже родились на Україні, міцно звязались з її життям і тепер в значній частині тільки тому, що нагла зміна в обставинах застала їх не приготованими, в замішанню опинились в рядах „союзу русских“ і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина сього елемента розійдеться ся: почасти вийде назад з Ук-

---

¹⁾ Я досі вживав у своїх писаннях слів: Жид, жидівський, стоячи на тім, що сї слова у нас не мали й не мають образливого значіння. Але після того як недавно представник єврейської робочої партії в Ц. Раді заявив, що сї слова незважаючи на всі коментарії таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. Але все таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й се, що в нашій письменстві сї слова вживались без образи, й так їх приймати.

раїни до Великоросії, почасти знов розплинеться в українським елементі й звяжеться з ним. Треба терпеливо вичекати цього процесу, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ин. Я розумію, що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють ці відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох з тутешніх „Русских“ в становище підданих ворожої держави, їх протидержавні виступи підчас більшовицького повстання, і т. ин. Але віддавши з тих справ судозн, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболізного. Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні—поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду—в інтересах усталення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарда єдиної й невідомої Росії на Україні і як найскорше приймати й приладжуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державности України.

Але коли в відносинах до великоруського елементу на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного переходового моменту і ними орієнтуватись, то в відносинах до елементу єврейського треба рахувати на віки. На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі, і ця обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винародовлювалась (не денаціоналізувалась), розвинула свою національну культуру й жите, а з другого боку—щоб вона виробила добрі й приятні відносини з елементом українським. Бо тільки в таким разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культу-

вовання своєї культури, так що з цього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовляти єврейську людність у українській демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталась в руках української демократії. Ся ж ставить до єврейської людности як і до кождої иньшої народности тільки одне бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не кольтоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обовязки вповні й зарівно з громадянами української народности: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державности, а неякимись нейтралістами.

Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої небудь не-української народности України з українською і її право на повне культурно-національне самоозначення.

Маю всяку певність, що на сїм ґрунті у українського елемента з єврейським може уставитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити як найскорше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усуванн'я всього що сїє антагонізм між сими двома стихіями.

Так отже з української сторони повинно робити ся все для нейтралізуванн'я й викоріненн'я антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами, підогрітий вульгарним націоналізмом з одного боку, з другого—загострений участю Євреїв в большевицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи як раз не організовані в національних єврейських організаціях, так що участь Євреїв в протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ні скільки за них не відповідає. З другого боку антисемітизм—сей „соціалізм дурнів“, як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, і з становища української демократії рішучо шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послу-

жити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а улекшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно якомога скорше визволитись від старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єдності, від ролі каймитів обрусення, якими Євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від цих навичок, від звички до російської мови яко мови культурної, від російської культури, яко провідниці світових ідей. Єврейські діти вчилися в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість доучитись в російській же школі, горлають по батьківських комітетах против українізації школи. Єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчати ся на українське, і вони агітують против української урядової мови, і т. д. Все се психологічно зрозуміло—але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієнтуватись завданнями й перспективами будуччини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішности шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить Євреїв в ряди тих хто заважають перебудуванню України відповідно її новому політичному становищу,—в ряди противників української стихії, і натурально—викликає против них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах уставлення добрих і ширих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалось вживатись в нові умови, привчалось до української мови, знайомилось з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдець ся багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього безупередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на сїм ґрунті обопільного розуміння й знання розвієть ся недовіре й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Труднійше наладити відносини українсько-польські. Тут на перепоні стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претенсії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого—та незагоєна рана, яку задала польському елементови на Україні соціальна реформа.

Річ зрозуміла. Скасування земельної власності вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралась сила й значінне польського елемента на Україні. Поруч великих землевласників зачіпало воно також інтереси тисяч сільсько-господарського персоналу, так званих офіціалістів, що жились з того великого землевласництва — елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помириться з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні, або й ще ширше—з становища сили польського елемента взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже важну позицію.

Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже не прихильно до нашої „народної“ державности, і в сих настроях польської буржуазії тоють невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти на зустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементови де він єсть—Полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко—бо напр. на ґрунті культурним і освітнім тут між ними й нами встане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може сотворити заброніровані фортеці, де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично, або узько-націоналістично й творитимуть в нашім організмі тіла чужородні з становища загально-демократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі кому дорогий сей курс нашого життя повинні загодя задумати ся над тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на ці національні острови—не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

Державність.

Я продовжу ще тільки що порушену тему: Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону

ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, о скільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кождім новім щаблю нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тільки що сказав, і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу *laissez faire, laissez passer*, що кінець кінцем неминучо приводить до панування економічно сильніших верств,—або й свідомо—таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання як раз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьєрів капіталістів. Бажимо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством.

Але ставлячи такі грандіозні завдання нашій державности ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього само можемо стати супроти неї на позиції *laissez faire, laissez passer*—лишити кермування державою, будівництво державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлящих партій. Ми всі, все свідоме громадянство повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук—і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми призвичаїлись неразривно звязувати з одного боку з бюрократизмом, з другого—з імперіалізмом. Тому і соціалістичні партії звичайно ставлять ся на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас, під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами противдержавними, анархистичними, зовсім вважалось добрим током не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її роль в громадському життю, обходитись у всім без неї, а навпаки—будувати все

рахуючись з нею як силою ворожою, руїнною, а не конструкційною.

Ся спадщина—яка між иньшим так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії против українського правительства по його повороті до Київа, в бажанню спихнути на чнісь сторонні, не соціалістичні і навіть не-українські руки державну керму в такий незвичайно небезпечний, критичний момент,—се безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народніх інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястись з неї як найскорше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитись до неї байдужо. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експльоатування иньших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю, і відповідно до того конструована. І знов таки її сили сопротивлення, сили охоронної повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясним і не лишати місця для хибних толкувань. І от власно в сїм значінню, виходячи з сих міркувань я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятись почуттями державности—патріотизму і піетизму для воеї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу, і заразом удержавнювати соціальне жите в широкім значінню сього слова. Се вона мусить зробити тим більше, що так як її мислимо й її будуємо, на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спирають ся держави иньшого типу та за їх помічу й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в льояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави різними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто таки всевластній бюрократії— або на сильно впливовім, перейнятій державним світоглядом духовенстві, яке „виховує“ з лояльності, в відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опирають ся на школу, уняту в сильну державну контролю, ведену і направлювану в провідних ідеях державности, або на армію, що має становити заразом громадянську чи політичну школу людности, яка через неї переходить. На що з того може рахувати наша українська держава?

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широкі основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальній тільки функції загальної контролі, координування й запознювання тих прогалін, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державними урядовцями тої чи іншої релігії, якими воно було, прикладом, в старій Росії.

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних національними союзами, й вплив правительственного центра на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається ся тих формальних засобів, тих—так би сказати—каналів, котрими інші державні організації проводять і закріплюють в верствах громадянства ідеї державности, послуху, обовязковости і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльности громадянина. Чи значить се, що наша державність має зістатись безпомічною?

Там де нема формальних органів для такого виховування громадянства в ідеях державности, очевидно повинно взяти на себе се виховування саме громадянство—в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується; громадянських вільностей і демократичного устрою. Аме-

риканська демократія не розпоряджає ніодним з тих органів, про котрі я сказав тільки що, для проведення ідей своєї державности,—але вона ціла вважає своїм ділом охорону її, і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всеї демократії української. Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державности, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимула громадського життя, який повинний об'єднати всю людиність, весь нарід її в однім пориві, перемогаючи партійні різниці й розбіжності там де зачинають ся основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огню пробну, поки дійшла такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скорше воно навчить ся в ній цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла, тим скорше воно вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

А р м і я.

Вимагання державного патріотизму в наших ухах звучить по своїй новості ще доволі не звикло. Ще більш не звичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз переходжу. Коли державність була синонімом імперіалізму й насильства, і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба в ґрунті річи вважалась річею невідповідно для демократично і ліберально настроєної людини, то армія, як вияв мілітаризму, як знаряд державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люде цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати палядіумом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то навпаки на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати як раз такі люде, котрі б цїнили сей внутрішній зміст, ті вартости, які містять в собі ся держава. Бо опричницька банда, або навіть і набір бездушно вишколених манекенів не може бути надійною охороною таких

великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати—самому таки громадянству подбати, щоб її скласти як найкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незломний, характерови держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

• Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародня міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелось пережити—оден з найбільш жахливих моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо в середині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін наоколо,—міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. Плян вироблений нашим військовим міністерством побудований на принципах територіального устрою, так що без трудностей кожної хвилі можна перейти від армейської до міліційної системи. Таким чином постійна армія являється у нас інститутом переходовим, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання,—не тільки правительству, а знов таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужородним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів, житєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні.

Все се можна досягнути не репресивними чи заборонними способами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь свалки, куди скидають ся найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все що найкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість,—щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обовязку: боронити найвищі народні досягання своєю кровю!

На пор. пов. Укр.

Треба, щоб кадрова старшина складалась з елементів ідейних, культурних, інтелігентних,—щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища загальна школа), і вона була обставлена матеріально на стільки відповідно, щоб не тїкала з війська „на ситші пироги“, як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські—щоб при формально твердій дисциплїні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків в сїй армії не був марнуванням часу—щоб час реґулярної служби був використований як продуктивнїйше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку—доведену до рівеня сучасних вимог, а потім все дальше здійснити через учебні збори, організовані в ріжних порах року так, щоб вони як найменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишаєть ся від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури.

На армію так організовану і поставлену не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної часті бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимсь чужерідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторяю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не богатими асіґнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспить ся. І постелити треба дуже добре, тепер же зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

Н а ц і я.

Мої слова наближають ся до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те що треба для будучої України. Се діло спеціалїстів з ріжних сфер житя, я ж хотїв зазначити тільки найголовнїйше, головні контури тої Великої України, задля котрої борєлись ми ціле жите і задля котрої складали свої голови найкращі сини її в останній війні.

Я мав на меті вказати перспективи визволення, духового і економічного,—після того як досягнене формальне визволення політичне, і закріплення всіх цих здобутків в міцній організації демократичної державности. Як для людини, для її доцільної, плянної роботи треба перед усім „знайти себе“, вияснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло „випростуватись“ і розглянутись в нових умовах життя розумними, незасліпленими, не упорядженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростовування розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений всім усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти „свою долю і свій шлях широкий“ в сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками—ні тими, якими волікло її силоміць насильницьке московське правитель-ство, ні протоптаними слідами буржуазних держав заходу. Перше урвалось, дякувати Богови,—але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть і силкуватимуться ще довго різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішности, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш незвинними окликами одности російської революції, або всеросійської демократичної федерації.

» Друге—звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії, чи імперіалістичної самостійности менш небезпечно на перший погляд — з становища національного, але в ґрунті річи являється також небезпекою великою, навіть більшою — тому ще не знаходить такої різкої відправи в тих верствах нашого громадянства, які „роблять опінію“, держуть в своїх руках виховання, школу, пресу, і т. ин. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні почвірного союзу, чи в рядах антанту—штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів, чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціалістичних реформ,—але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність.

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше — хоч вони кінець кінцем, як каже євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: „знайти себе“, і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали перед усім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кровю перемоги, думали пустити сю „чернь“ ні з чим, а державний лад будувати на підставах пляхецьких — тої старшини, що провела політикою. Ми ясно бачили, що се головне принесло тоді крах нашій державності, нашій національності, нашій культурі, і тепер ніяк не можемо повторювати тоїж помилки, і „улекшуючи“ завдання держави спішити викидати за борт наші соціальні проблеми і з тої дороги, якою ми пішли з початком революції, — дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі — західноєвропейські шабльони. Ні, ми мусимо „пізнати себе“, і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись „на простору путь і широкі ворота“. Инакше нам загрожує небезпека по якімсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну, боротьбу з домашнім соціальним большевизмом, ще тяжшу і кривавішу, і даремні будуть всі ті криваві і матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній усобиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній з дальших статей. Тут тільки додам, що як в соціальній сфері нам не можна ніяк збиватись з дороги вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шабльони, в значній мір пережиті, що самі, можливо, переживають глибокий крах і стоять перед ґрунтовним оновленням і перебудовою. Зістаньмося собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячліттями вироблені варті прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи иньшою культурою форми, се був би гріх против Духа Свя

того, якого б не простила нам сама ж та західня культура. Самі розважні представники німецької чи иньшої культури, в котр/ ми притьмом поперлись би передягатись, осудили б нас за таке клясичне „малоросійське самоотверженне“.

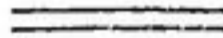
Я старавсь показати в попереднім ту базу, на котрій спіраючись ми можемо розвизатись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся база може утворитись тільки обєднаннам, щирими і міцним, правдиво-демократичних, а передусім—соціалістичних елементів України, без рїжницї національности. Коли гасло „єдности революційного фронту України“, проголошене в недєвніх дебатах Ц. Ради, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серіозно і продумано, в повній свідомости його значіння, то воно може бути дуже цінним початком такого обєднання.

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всїй демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарности демократії села і демократії міста, твердого обєднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державности їх силами. Тодї, оцінюючи реальні обставини, рахуючи з реальними інтересами пролетаріату України й її селянського люду, вона не лякаючись страшних сліз і утертих формулок, прийме як вимогу сих умов і укріплення суверенности Української Республіки, і заведенне армії для її забезпечення, і навіть зверхню українїзацію житя як оден з проявів признання нових форм житя і укріплення їх престижу. Все се тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту—тому що воно витїкає льогично з реальної оцінки фактів.

Але тепер ще на перешкодї стоять старі навички, упередження, і просто—певна інертність житя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сеї інерції було б поменьше,—треба з нею рахуватись і незбільшати непотрібно рефлексивної сили сопротивлення форсуваннем того, що легко прийде само собою без такого форсування. І я накликаючи всїх, чия мисль і почутє отверте для прийнятя сього нового житя, завзиваючи прийняти його можливо глибше й повнійше та піддати себе ціло його вимогам, накликаю їх також і терпеливо ставити ся супроти неприготованости й інертности неприготованих.

Працюймо самі для утвердження щиро-демократичного і свобідного ладу і будьмо певні, що він в таким разі захопить і збере всі щиро-демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить всі сї демократичні елементи України, обєднуючи в однім самопочутю *нації*.

Але се може бути осягнене тільки процесом внутрішнього обєднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будьмо повторяти її помилок. Внесім як найбільше свого огню, запалу й щирости в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершить ся сам собою. А всі чужородні тіла, органічно не здібні зєднатись з демократичною субстанцією, зістануть ся нейтралізованими, як неровтоплені зерна в моноліті граніту.

Історія й її соціально-виховуюче значіння.

1.

Всі науки, всі дисципліни як предмети навчання—окрім тих формальних, які мають на меті тренівку мисли, пам'яті і комбінативних здібностей, поділяють ся що до свого завдання на дві групи. Одна має на меті, уяснити людині її роль в житті й його реальні обставини, друга має надіяти її засобами для використання всіх умови життя для свого добробуту. Одні дисципліни служать виключно першому завданню, другі другому, але ще частійше одні й ті самі дисципліни служать і першому і другому завданню, і відповідно до того подають ся або з становища першого, яке можна б назвати теоретичним, або з другого, яке б можна назвати технічним.

Наука і навчання в загальнім своїм розвитку, можна сказати, йшли від панування дисциплін теоретичних до збільшення ролі дисциплін технічних, які з початку були простою, не систематизованою збіркою рецет і тільки згодом діставали повне теоретичне обґрунтування й перетворились в наукову систему. Ці технічні дисципліни і ті реальні науки, які служили їм теоретичною підставою, в наші часи здобувають собі все більше місце, все значвійшу роль. Але в шкільнім вихованню все таки панують науки теоретичні, і то найбільше місце займають дисципліни гуманітарні, які мають дати людині пізнання себе і своїх відносини до доколичного світу, і се пізнання переводять так би сказати в проекції часу і просторони, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя й його історії, яка зрештою вживається до помочи скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища—служить підставою його інтерпретації.

З цього погляду, у с'єм здійсненню античного рецету— „пізнай себе“, γνῶθι σεαυτόν, що й досі служить головним

завданнем навчання, історія в різних видах і проявах займає дуже важке місце, властиво—просто таки панує в ній, даючи змогу в процесі розвитку пізнавати різні сфери людського життя. Попри це вона заховає також і досі незвичайно важке виховуюче значіння, яке за нею признавалось теж з тих часів, коли можна говорити взагалі про якесь виховання людини.

Вивчення діл предків становить предмет виховання ще в дуже ранніх стадіях культури, і в ній ясно виявляється це завдання соціально-виховуюче. Пієтизм для цих діл, служить нагородою предкам за їх заслуги й добродійства для потомків, підставою їх культу, й переходить заразом в заохоту молодших поколінь до прищодоблення славним предкам такими ж славними ділами. Традиція являється заразом моральним стимулом, засобом соціального виховання. З неї вибирається в кожний момент особливо те, що цінить ся в даній хвилі в соціальному вихованню—себто що цінить ся взагалі в соціальній роботі людини. Це робиться і робить ся часом більш свідомо, часом менш або й зовсім несвідомо—робилось завжди і робить ся досі, в силу того що традиція являється підставою тої людської солідарности, на якій живе й розвивається саме громадське життя. Історія в її примітивній, грубій формі являється кінцем кінцем цементом, яким держить ся всяке людське життя, всякий громадський зв'язок. І з цього становища вона мусить і тепер бути, і буде завжди могутнім засобом громадського виховання, з котрим треба рахуватись, за яким треба слідити, направляти, давати до нього поправки—рахуватись з його впливами не тільки в школі, а й поза школою, бо кінець кінцем те чого не дасть в сій сфері школа, людина шукатиме і знаходитиме поза школою. Це ми дуже добре знаємо на власнім досвіді і мусимо рахуватись з тим, що так воно буде й далі. Школа повинна дати з цього погляду те чого треба життю. Коли вона того не даватиме, тим гірше для неї.

II.

Навчання історії в школі з цього погляду лишає дуже багато до бажання. Воно й тепер ще стоїть у власти старих традицій класичної школи XVIII в. і дуже поволі від

них визволюють ся. Українська школа при перегляді шкільних плянів повинна рішучо розірвати з сими традиціями і організувати науку історії на нових підставах. Дещо з сього погляду я хотів би тут висловити—се результати моїх помічень над наукою історії взагалі, а спеціально моїх роздумвань над пляном підручника всесвітньої історії для самоосвіти, підчас моєї висідки й вигнання, коли я укладав свою „Всесвітню історію“, видану недавно.

Перше що я мушу підчеркнути,—на се вказав я і в згаданій своїй книжці, се те що розумінне науки історії все більше переходить на становище „історії людства“, тим часом як шкільне навчання все ще фактично стоїть на старій позиції „вибраних народів“. Воно дістало таку спадщину від античної історіографії, за взірцями котрої йшло, від схоластичного середньовічного літописання, з котрого фактично вийшло, і властиво кажучи не увільнилось від сих—коли не поглядів, то навичок—і по нинішній день.

Що подає школа сучасній людині? Історію вибраного Богом народу Ізраїльського, в виді так званої „історії старого завіту“. Історію античного світу, або властиво сказати—атенської й римської держави періоду їх розвитку і розцвіту. Історію християнської церкви. Історію своєї держави. Нарешті—історію германо-романського життя (головно державного) в середніх і нових віках. Шкільні пляни пробують часами вийти за межі сих традиційних циклів, ввести щось з по-за них, напр. історію Сходу—себто Єгипту, Вавилонії й Персії, історію Візантії, історію Ісламу й Каліфату, історію Словян, але се часом удасть ся в деякій мірі, частійше—не вдасть ся зовсім, тому що при невеликим числі годин уділяних науці історії, і всяких пільших обставинах шкільного навчання приходить ся налягати на те, щоб бодай ті головні, шкільною традицією вибрані й усвячені циклі втиснути в голови учеників. І коли учителі бувають путящі, і шкільна наука наладить ся не зовсім лихо, то ученики вмють історію Мойсея, Давида і Соломона, знають Фемістоклія й Періклія, хрестоносні походи, Лютера й Фрідріха Вел. Знають—коли говорити про школу російську—Івана Страшного, Петра і Катерину. Але мають дуже слабе понятє про Вавилон і Фініцію, Візантію і Каліфат, Словян і Угрів, і зовсім ніякого

поняття про Індію, Китай, Середню Азію, або американські культури.

Тим часом, як я вже сказав, історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історію людства. Вона цінить її цілу, в усіх часах і в усіх народах. Вона знає епохи більш або менш ефектні, блискучі, продуктивні і впливові в загальній еволюції людства, але епох безплідних і неінтересних з погляду сеї еволюції не знає. Робота людської мисли і уяви, людської організації, людської техніки йшла безнастанно, і з становища їх розвитку часто народи й епохи полишені в тіні дотеперішньою шкільною наукою мають великий інтерес. „Блискучі“ епохи“, роздуті літературною чи монументальною рекламою, взагалі більш або менш випадково висаджені на передню сцену історію, при ближшій розгляді показують ся менш продуктивним, більш паразитарними, тим часом як в забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значіння в історії людства.

Се одно. А друге те, що навіть дійсно важні й великі, продуктивні моменти в історії людства, на яких мусить бути дійсно скуплена увага учня, чи взагалі того хто знайомить ся з історією,—сі моменти, чи епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспективі знов таки *людського життя*, давній в можливо широких розмірах часу і просторони. Сю перспективу треба подати, розуміється, тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції, щоб не розгубити увагу на дрібницях маловартних, до памятання трудних і незносних; але в кождім разі вона невідмінно мусять бути. Инакше буде не історія, а хрестоматія виривків з історії людства—і такою власне хрестоматією дуже слабо повязаних між собою, або й зовсім не повязаних уривків, позволю собі сказати, й являється та історія, котрої вчить наша школа і з котрою виходить в життя наш інтелігент. Потім він звичайно не має вже змоги, а головно—охоти доповняти свої відомости, знов таки тому, що той механічний, фрагментарний спосіб, яким йому подавались історичні відомости, не викликав у нього ніякого інтересу до тої великої, єдиної, неарівняної епопеї, якою єсть похід людства до щастя і правди.

III.

В сій передачі історія не має також і того соціально-виховуючого значіння, яке вона може й повинна б мати.

В тім примітивнім ужштку, в яким вона була копсь, се була, як сказано, повість про славні заслуги героїв-предків, вартих того, щоб їх любити і їх слідами йти—заохота їх потомкам до подібних же вчинків. Сей елемент впевні заховала антична історіографія, яка в своїх великих представниках дала високі взірці, вказала завдання, дороги і методи на всі пізнійші часи. Вона безконечно розширила сферу історичного розсліду й історичної творчости, від історичного памфлета і морально-соціального поучення до праґматичного розсліду історичної причинности й повторности, чи так званих історичних законів, але сей елемент культу героїв-предків вона заховала в цілости й передала пізнійшим часам.

Сей елемент в повній силі живе і в нашім історичнім научанню і в історичній творчости, і він буде жити завсїди, які б абстрактні, чисто соціолоґічні завдання не висувала собі історична наука, як би не старалась підігнати історичний розслід під математичні формули й теореми.

Гонити сей елемент в двері, він вернеть ся вікном. Тому що, як я вище сказав, традицією держить ся людське пожитє, а традиція ся й являєть ся з одного боку—культу заслуг попередніх поколінь, звязаним з почутем свого обовязку: свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх щастю так як старались послужити нашему щастю покоління попередні.

З другого боку—вона являєть ся неустанною оцінкою, „судом історії“, про котрий так багато говорить ся, і котрий дійсно творить ся неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляєть ся—а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних дїл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюваннем, перемірюваннем сучасних подій—включно до своєї власної індивідуальної діяльности, мірою і вагою історичних

прикладів, взірців і прецедентів минулого. „Історичний суд“ таким чином має обопільний характер, так само як має його почуте обов'язку, що даєть ся історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками.

Я кажу, що цього морального елементу з історичного научення (її історичної творчості теж) не вдасть ся нічим вирвати, бо се річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого її ігнорувати його чи силуватись вирвати. Треба тільки відповідно направити і використати згідно з нашими соціально-вихованими завданнями. Коли в чийсь руках ся сторона історії може впродитись в знаряде людожерного шовінізму, національної виключности її ура-патріотизму, то в руках наших педагогів і нашої організації освіти воно повинно послужити перемозі її закріпленню ідей і настроїв гуманности, демократизму її соціалізму.

Історія рідного краю її рідної історії не перестане бути осередком історичного научання, і наслідком того культ рідної традиції, рідної сторони, культ моральних вартостей, виявлених нею—діл попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мисли і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, все буде центром історичної уваги, історичного виховання. Се вповні природно її неминуче, і знов таки від такої розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставило глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відрізати і пересунути на якусь абстрактну, „вселюдську“ точку погляду.

Такої точки кінець кінцем таки її нема, бо всяка точка мусить бути конкретна її індивідуальна, а того що може дати рідна історія в сфері морального, соціально виховуючого впливу, його безпосередности і власти над почутем, не може таки дати ніяка інша. Тому було б невдячним ділом усувати її чи штучно зменьшувати її місце і ролю в історичнім научуванню, тим менше—в історичнім вихованню, в широкім значінню слова. Навпаки се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені мож-

ливо повно всі вартості, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне навчання. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно зв'язним, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мислення—методології історії, котра в певних, найбільш простих формах мусять знайти місце і в програмі середньої школи.

Але сей так би сказати суб'єктивний центр рідної історії, з котрого глядач розглядаєть ся в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об'єктивними мірами й критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить своєму своєму в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим.

IV.

От з цього становища виходячи я мушу рішучо виступити проти тої прибільшеної уваги, яка присвячуєть ся певним частинам чи епізодам історії, з занедбаннем інших і з порушенням загальної перспективи й об'єктивної міри в оцінці історичного процесу. Тільки більш менш випадковій обставині надали таке виключне місце в історичнім навчанню історії Ізраїля, атенської громади, римської республіки, і час нижньої школі—нашій українській школі попрощаєть ся з сею навязаною їй спадщиною давно пережитої старої школи.

В історії Ізраїля були епохи високо інтересні й цінні з становища загально-людської, а особливо європейської історії. Така доба молодших пророків, теократії й її законодавчої творчості, проєктованої на далекі часи ісходу, далі доби релігійних сект і християнства, що виростило на їх ґрунті. Але ці епохи й великі моменти стають зрозумілі, „доходять своєї правди“—набирають відповідної міри й ваги тільки в обстанові передньої Азії—історії сумеро-акадської й вавилонської культури, мандрівок аравійських орд, вавилонсько-єгипетського суперництва, егейських впливів і т. д.; вирвані з цих рамок, так як тепер вони подають ся в школі, ці

епізоди являють ся чимсь цілком чужероднім в шкільній програмі й історично-виховуючій плані.

Греція чи історія атенської демократії, розумієть ся, велика річ. Але все-таки виперати її до тої міри з усіх об'єктивних рамців, як се робить наша шкільна програма, се знов таки зовсім недопустиме, і з становища історичного навчання рішучо шкідливе. Аteni V і IV віку відіграли велику ролю в історії людської культури, людського життя. Але Вавилон Гамурабі, Александрія останніх віків перед Хр., Рим часів від Цезаря до Антонінів, Фльоренція часів відродження, Париж XVIII—XIX вв. з сього становища історичного процесу—знов головню європейського життя, бо ним все міряєть ся,—таки стоять або нарівні, або сливе нарівні, або й вище історичної ролі Атен. Вимагають тому для себе уваги не меншої, або небогате що меншої, і повинні бути вставлені в історичні рамці поруч атенської демократії.

Римська республіка, котрою де безпам'ятні нагаскували нас в школі, має ще менше право на увагу. Тепер на щасте, здаєть ся, безповоротно відкинено царський період і всяких мітичних Врутів і Колятинів. Але світове значіння республіки починаєть ся тільки під кінець II; ще більше значіння має імперія I—II в., тим часом шкільна наука й досі ще дивить ся на неї з перспектив римської аристокричної фронди, для котрої від привіпату римська історія стратила всякий інтерес.

Все се мусить знайти своє місце в перспективі історичного процесу, і рамки його повинні бути поширені за межі історії сучасної європейської культури, що підчеркувала тільки ті моменти, які були важні з її точки погляду—з становища впливів і вкладок в розвій політичного і культурного життя нинішньої Європи, з котрого вона оцінювала всю історію людства. Історія зійшла вже, як я сказав, з сеї позиції, й стараєть ся наблизитись до поняття історії людства. Навчання її повинне також зійти з європейського еґоцентризму й відкинути таку мірку, що тільки те важне і варте відомости, що діялось в Європі і мало вплив на виробленне її життя й культури.

V.

Навчання історії взагалі має на меті дати корективи до такого еґоцентризму. Подібно до того як гуманітарні

науки взагалі мають допомогти людині „пізнати себе“ і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого *я*, давши об'єктивні міри для цього *я*, для його прав і претензій супроти дооколичного світу, людей і громад, — так історія має вказати відповідне місце й дати об'єктивну міру для ролі й значіння даного громадянства і тої хвили, яку воно переживає: її завдань й інтересів, впливів і гасел, в загальній перспективі часу.

Історія свого народу і свого краю вказує ролю і місце даного моменту в історичнім розвитку цього краю і народу: значіння й вартість тих чергових досягань, які стоять в даній хвилі, з становища історичної традиції й історичного розвитку цих потреб і вимог. Історія всесвітя, вставляючи сю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці цих національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального історичного процесу — остерігає від переборщень в націоналістичній еґоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів. В епохи інтензивного національного будівництва такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності.

Але поруч із често-національним, або державним гіпертрофірованим еґоїзмом чи еґоцентризмом ще може бути, і так безсумніву зовсім реально єсть і існує еґоцентризм расовий, напр. еґоцентризм „арійський“, чи „білий“, який протиставляє себе расі семітській, або расі жовтій, еґоцентризм германський, або слов'янський, еґоцентризм християнський, або католицький, і т. д. Я спинюсь на найбільш ніби-то ліберальнім, широкім, свободнім „від усякої узости“ і тому особливо спокусливим — се одмічений мною вище еґоцентризм європейський. Він існує, він сильний. Ми зустрічаємось з ним не тільки в сфері теорії — в надмірній оцінці європейського життя й європейської культури (з її колоніями включно), як такої, в котрій ніби-то замикається все існує

цінне, що єсть в людськїм житю взагалї, і поза нею нїби то їй нема нїчого, що варто було цїнити і з чим рахуватись.

Така короткозорїсть дуже шкідлива навіть в теоретичній сферї. Легковаженне всього, що діялось поза європейським обрїєм нїчого доброго не може дати. Але теорїєю справа не кінчить ся. Ми стрїчаємось з дуже прикрими, просто таки ганебними проявами, чи приложениями такої європейської виключности, там де інтереси рїзних європейських конквістадорів стрїчають ся з по-за європейськими народами її краями. Скільки ми чули за останні десятилїтя фактів всякого європейського звірства в колонїях і рїзних екзотичних краях, потоптання всяких інтересів, прав божих і людських, яке оправдувалось тим, що воно дієть ся в інтересах поширення єдиної спасенної європейської культури, європейської цивілізації над якоюсь иньшою — так само як колись всякі звірства оправдувались мотивами навернення „невірних“ на єдину спасенну віру католицьку її поширення її!

VI.

От з сям заслїпленнем, сею расовою чи всякою иньшою обмеженїстю має боротись научанне всесвітньої історїї, поставлене на основі „історїї людства“.

Воно насамперед повинно разсунути її перспективи геть назад до часів перших початків. Мусить перед усім снитити увагу учня її глибоко впрїзбити в його уяві сей момент, коли, говорячи образиво, — чоловікоподібна малпа десь в ближше незнання околицях горячого підсоння, під впливом якихось катастрофічних змін життя піднялась на задні лапи її підійсши голову над тілом стала роззирати ся з сеї нової позиції в дооколишнім світі. Повинні бути сильними, яскравими рисами представлені ті рїзні умови життя, періодичних голодувань наслідком неврожаїв їжі, стихійних нещасть і т. ин., в яких ся чоловікоподібна малпа мусїла перейти з одної якоїсь їжі на режим всвідний та пуститись на штучні способи добування поживи її самоохорони, та в сій тяжкій праці, напруженню своїх духовних ресурсів стала людиною, дійшовши здібности виразистої артикульованої мови, певних технічних відомостей — гут епохальне-значінне має уживанне

огню, і різних творчих здобутків в знарядях охорони, по-
вництва і т. пн.

Повинна бути, далі, начеркнена картина велетенського походу, яке людство перейшло до тих культурних здобутків, які ми тепер вважаємо прикметами дикунського життя. Яким хитрим винаходом являється, скажім, глиняний горнець для варення страви—якою довгою дорогою підходила людина до цього приладу! Яким довгим ланцюгом винаходів розвивалась, напр., нинішня сокіра, плуг, піч! Якою позвичайно плідною, повною влучних спостережень, геніальних винаходів, високого культурного змісту являється взагалі вся та епоха людського життя, яка випередила історичну європейську культуру! Скільки ми завдячаємо їй з того, що не будить нашої уваги тільки через те, що стало занадто буденною, елементарною річю, хоч для свого часу було незвичайно сміливим завойованнем природи, подвигом людської мисли або техніки!

Безсумнівно, ми обов'язані безконечно більшою вдячністю тим безіменним геніям людської культури, які одомашнили собаку й вівцю, тим жінкам, які почали пересаджувати перші корінноплідні рослини, штучно висівати рослини для зерна, шпівати звірячі шкіри, ніж яким-небудь премудрим політикам XVIII в. Ми не знаємо імен тих геніїв нашої культури, ми можемо віддати честь і пошану тільки колективній праці поколінь і тисячиліть—але ми мусимо відчувати се, що перед тою межею, від котрої ми зачинаємо історію „культурних народів“ Європи й передньої Азії лежить довга-предовга культурна історія, котру треба знати й шанувати, бо на плечах її виїхали на арену історії всі ті блискучі Гамурабі, Соломони й Періклі.

Далі, входячи в сферу культурних народів Середземного побережя—Єгиптян, Фівікіян, Егейців, Греків, Етрусків г. д. і просліджуючи їх історію в зв'язку з тими огнищами культури, які лежали безпосередньо за ними—месопотамськими, скажім, не треба ніяк забувати тих дальших культурних центрів, які жили й розвивались поза ними, без зв'язку, чи в слабшій або проблематичнім зв'язку з ними, як Індія, Китай, американські культури. Індія й Китай, коли міряти їх міркою не впливів на розвій європейської культури, а

тракувати самотійно, міркою їх значіння для тих мас людности, які жили сею культурою—мас далеко більших ніж ті, які користувались культурою середземною, — заслуговують не меншої уваги ніж ся культура. І так само, коля будемо міряти їх міркою абсолютної висоти, чи релятивної—певної висоти для даної хронології, теж мусимо признати, що вони варті великої уваги. Розумієть ся, китаїська мисль від доби Конфуція не зробила до наших часів таких успіхів як європейська мисль від часів Сольона чи Теофіда; але в тім часі вона стояла на рівні або й вище їх, мала, очевидно, за собою довгу культурну путь, і як вповні оригінальний культурний тип ся культура китаїська вартя повної уваги й обзнаймлення. Так само й культура індійська, культура мексиканських маяїсів, або перуанських інків—всі вони в більшій або меншій мірі варті уваги і в усякім разі вповні поза обрієм научання історії ніяк не можуть бути полишені.

Візьмім сферу релігійного життя, яке відіграло таку величезну роль в розвою культури. Історичну перспективу абсолютно не можна погодити з теперішнім трактуванням цього питання, де релігія Ізраїля грає роль тільки попередниці християнства, з історії християнства беруть ся тільки ті церковні організації, котрі мали значінне в історії Європи, іслам являєть ся в виді якогось історичного епізоду, і вповні зістаєть ся за обрієм научання таке незвичайно глибоке й інтензивне релігійне життя як індійське, сливе незачіленою зістаєть ся перська релігійна мисль, не кажучи про релігію й етику Китаю. Се все явища цілком недопустимі, об'єктивно беручи, і можуть бути витолкувані знов таки тільки не мудрою спадщиною старої конфесійної, схоластичної школи.

Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі инші—тільки сумні збочіння релігійної мисли. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значінне котрих одінюєть ся їх впливом—його розмірами й характером, творчим чи руйніним, в історичнім процесі. Буддизм і іслам мали величезне значінне з цього погляду і варті поруч християнства всякої уваги. Адже й по нинішній день сливе чверть мільярда людности живе ідеями ісламу, ідеями буддизму—сливе

півмільярда; майже стільки як християн. З сими фактами треба рахуватись, так само як і з великими цивілізаційним значінням сих релігій в минувшині, в величезних просторах земної кулі, куда не проходив зовсім вплив християнства.

VII.

Особливо, я вважаю, повинне виритись з тих узьких рамок і вийти на ширший простір універсалізму наuczання історії в українській школі. Я вище спинивсь на тих географічних і історичних умовах, які вводили Україну в широкі зносини її звязки не тільки з заходом або північю, але й сходом і полуднем, які зробили се, що студіюючи нашу матеріальну культуру чи мистецтво, ми мусимо звертати свої очі не тільки в романо-германські краї або на Балкани, а й обертатись на Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію, і навіть Китай і побереже Індійського океану. Без сумніву сі географічні, економічні й усякі иньші впливи проявлятимуть себе в нашім життю і дальше, коли се жите випристуєть ся, буде розвиватись свобідно по внутрішнім своїм імпульсам, висвободжене з тих невольничих уз, що його вязали досі.

По всяким економічним, культурним, політичним звязкам не тільки жите татарське, молдавське, турецьке, грузинське, а навіть і перське, індійське, туркестанське і так далі може бути нам далеко ближше, звязане з нами більш реальними звязками, а у всякім разі не менш реальними ніж жите середньовічної Іспанії чи Англії. Наша школа ніяк не повинна повторяти старих гріхів школи російської, котра так щиро вбивала своїм ученикам, що Росія „лежучи на межі безграничних просторів Заходу і Сходу, покликана служити між ними посередницею, вести світ культури в сі безмежні східні простори“, і т. д., і тим часом лпшала своїх вихованців зовсім без усяких відомостей що до тих культурних і економічних умов, в яких живуть сі народи, що до їх історичної, політичної й культурної минувшини. Навіть ті сїмдесят чи скільки народів, що нараховували ся в самій Російській імперії, й вони полишались абстрактною цифрою, чи нудною номенклатурою, за якою не лежало ніякого реаль-

ного образу. Під російським пануванням з стохїтя в столїте розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси, скажїм, північної Азїї, і російський інтелїгент не тільки той що носив сибирське футро, а й такий, що брав участь в укладанню наказів і законів для Сибіри, не мав найменшого поняття про жите сеї Сибіри, про її географічні, економічні й історичні обставини, про систему адміністрації чи експльоатації сих країв. Він знав її як місце заслання, місце муки своїх співгромадян, може що пайбільше як джерело сирівцю для європейської Росії, як колонїзаційну територію для надвишок її людвости, але сїмве ніколи—за виїмком кількох спеціалїстів, як край котрий мав право на своє власне жите, мав своїх одвічних хозяїв—їх жите було йому невідоме, і він ним не інтересувався ніколи.

Сих помилок, кажу, ніяк не повинна повторювати наша школа. Ми, розумїеть ся, не збираємось підбивати собі чужї краї, розпростирати свою владу чи експльоатацію на далекї простори. Але й на нашій землі живуть більші або мевші відривки й колонїї ріжних народностей. Наші ж економічні й політичні зносини будуть вводити наше громадянство, на практиці чи в теорії, в стичність і з иньшими чужоплеменними краями. І я вважаю дуже важним—не тільки з мотивів практичної користі, з погляду успіхів нашої економіки чи політики, а і з погляду морально-соціального,—щоб сї народи й краї, їх інтерес й імпульси їх життя в минувшинї й сучасности представлялись принаймні в основних своїх рисах скільки небудь ясно українській інтелїгенції. Щоб перед нею були не просто „чужоплеменці“ чи „меньшости“, навіть не абстрактні „людини“, „люде-брата“, а щось більш реальне й конкретне.

Столітими повторювані фрази про се браттво людей не перешкоджало нищити боз усяких оглядів сих всяких „людей“, посилаючись на те, що вони „невірні“, „дикі“, „низші культуурою“, що вони „жовті“, чи „чорні“, і т. д. Розумїеть ся, ріжуть і стріляють прегарно тепер білі білих, висококультурні Німці висококультурних Французів і навзаєм. Але стріляють ся вони все таки в свідомости, що се дієть ся діло страшне, ненормальне, вимушене страшними стихійними мотивами, які показали себе сильнійшими ніж солідарність

„народів Європи“, котрих кільканадцять літ тому німецький цісар накликав до солідарної охорони європейської культури перед сходньо-азійською небезпечкою, ніж солідарність пролетаріату, котру так довго і любовно знехували соціалісти Європи. І я думаю, що така свідомість важний здобуток культури і школи, і хотів би принаймні того, щоб ся свідомість поширилася і на те людство, яке дотеперішняю школою, так само як і політикою трактувалось як „меньше вартне“.

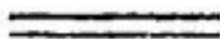
Я не утоплю, і не мрію про те, як з кіпцем нинішньої війни народи Європи разом пригнуть в царство братства і згоди, перекують мечі на серпи й списи на орали. Я, навпаки, думаю, що перед людством лежать ще довгі роки війни і військового напруження. Але культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких обставинах, властиво—тим більш напружувати свої сили і засоби в боротьбі проти здицання і злості. Протів конфлікту інтересів, який висунула і далі ятрить все більше ся світова боротьба, школа повинна відкликатись до тої історичної солідарности людства, з котрого виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І се власне перед усім має робити історія, її научання. Поміт її даватиме добре поставлена антропогеографія, література, різні гуманітарні науки, але головно історії належить се діло—розвинути в протівставленне хвилиним конфліктам людства постійну і тяжку його кооперацію.

Більше ніж коли небуль, саме в теперішнім моменті відчуваєть ся потреба поглиблення ідеї людства, його цінности і культу. Після того як перед страшним видовищем світовою катаклізму боязько відступили старі релігії, нічого иншого не вміючи порадити, як тільки перенести свої надії на моменти премпрні, позасвітові, школа з особливою силою повинна розгорнути величині образ історії людської солідарности, яка переборювала расові, релігійні, кастові баріери, географічні, економічні й культурні різниці, й застарілі конфлікти розвязувала кінець кінцем принципами життя і співробітництва.

Більше ніж коли небудь відчуваєть ся тепер велика виховуюча сила культу людського колективу, неподільного людства, його великих подвигів, страждань і жертв—великаго вселюдського пантеону, в котрім єсть місце Будді

Павлови й Магометови, Антоніам, Акбарови й Вапіл'тонови, Ляо-цзи, Сократови й Спінозі. І те що зможе зробити в с'їм напрямі научанне історії наблизить нас від тої формули homo homini lupus (людина людині як вовк), котрою фактично живе нинішній момент, до формули homo homini res sacra (людина людині річ свята), котрою рухало ся й здобувало ся все, що було крамого на землі.

В квітні 1918 р.

Самостійна Україна.

Статті з грудня—квітня 1917-18 р. ¹⁾.

Велике Різдво.

Різдвяні статті прийнято писати в радісних, тріумфальних, або тихомирних тонах, справляючи свято миру, надії згоди. Писав колись і я такі, а сим разом не можу настроїтись на ці тони. Не можу писати про радість, про згоду, про мир, не можу кликати ні на хвилю до них, коли треба накликати до крайнього напруження всіх сил, пильної чуйності й уваги.

Ми стали на межі обітованої землі українського визволення, української державности, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу. Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор—наш третій універсал—мабуть найважпійший акт, який коли небудь з'явивсь на нашій землі. Але ми ще тільки на межі! Ми не ввійшли ще до сеї обітованої землі, котру віщували нам наші пророки, до котрої вели нас наші вожди, тим менше—ми не опанували її!

Нам судилось побачити її на-віч, й наші серця огортає тривога, що ми можемо упустити се близьке щасте нашої країни, що від границь сеї сподіваної землі нас відібють, нас відкинуть назад на довгу нову блукання в пустині. І замість радісних різдвяних пісень, заміст співів миру і благоволення, нам хочеть ся на се Різдво кликнути бойовим, сторожким кличем, словам старого псалма, до всіх вірних си-

---

¹⁾ Всі ці статті друкувались в „Народній Волі“, тільки „В огні і бурі“ друкована в Літ. Н. Вістнику, а „Мир землі нашій“ в Вістнику Ради Народніх Міністрів.

нів нашого народу й нашої землі: „Не задріймаймо й не засвїм, доки не забезпечимо й не закріпимо здобутого. Відложім на будуще святкування, спочинок і втіхи. Тепер коли ворог стоїть на всіх граляцях наших, коли в середині краю ширпть ся самоволи і розрух і отруйним потоком течуть большевицькі брехні й наклепи, не час на спочинок, не час на святкування!“

Мені пригадуєть ся Рїздво, святковане українським народом по побїдах 1648 р. Воно було світле і радісне, але радість ся була не трївка! За нею прийшли зборівські розчаровання, берестецький погром, перяславська угода, велика руїна нашої України. Нехай минують сьм разом нас такі страпні розчаровання!

Краще будьмо сьм разом занадто, нїж замало пильні, розважні й чуйні! Лишїм радість і свята на пізнїйше, а нинї не зїйдїм і на мить з тих чат, па котрих кожного з нас поставила велика нинїшня хвиля, і борїм ся тою зброєю, яку кому зложила вона, неустаєно і неослабно до повного забезпечення долї нашого краю, нашого народу, його відновленої Народньої Республїки!

Великий обовязок.

Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремною державою.

Як довго вона пробує в сїм становищі, себто—як скоро зявить ся для неї реальна можливість установити федеральний звязок з иньшими республїками, сього в сїй хвилї не може напевно сказати ніхто: може се буде дуже скоро, а може й протягнеть ся сей час, коли Українська республїка буде кермуватись виключно волею самої української демократїї і на нїй лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу й краю.

Со великий обовязок і велика відповідальність. Залїзні, неухильні обставини продиктували українській демократїї сей рїшучий крок. Але вони ж вимагають від неї не тільки великої рїшучости, але й незвичайної уваги й напруження всіх духових і фізичних сил, щоб поставивши сей крок, на нїм не зхибнутись.

Для забезпечення нашої волі й долі в сей гострій момент, для переведення миру і захпцення нашого краю від напастників наше правительство мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Сильний тільки той хто стоїть одицем, каже звісна, глибоко справедлива, невважаючи на свою дивовижність фраза славного скандінавського психолога. Щоб виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремлено, незв'язаною ніким, і так само нарід.

В люту, небезпечну хвилю, яку переживаємо ми, се вірний рахунок. Треба відквнути ілюзії, мовби то ми на когось можемо спиратись, мовби то хтось стоїть за нами—якийсь „єдиний фронт“, якась солідарність народів і країв „бувшої Російської держави“, коли в дійсности нічого того нема, а властиво навпаки—останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля.

Але стаючи відокремлено, щоб мати свободу діяльності, щоб розвинути всю свою енергію, українська демократія й повинна її розвинути,—щоб її рішучий крок, її відокремлення не було хибним кроком.

Я сподіваюсь міцно, що сього не буде. Що українська демократія, зріло й розважно рішившись на своє повне відокремлення, зміркувала й усі наслідки, всі обовязки, які з нього витікають для неї з сього моменту.

Що українське громадянство, український народ, волю котрого чинили відповідальні українські фракції, проголошуючи самостійність Української республіки, віддасть тепер всі сили, всю енергію, всю волю, всю працю, весь розум, всі засоби для забезпечення будучности нашого краю й його трудящого народу.

Що в нїм в сей великий момент зникнуть всі партійні конкуренції, всі групові чи особисті амбіції, все, що може паралізувати, гальмувати або зменьшати продуктивність, видатність наших сил і засобів.

І проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державности й нашого соціального будівництва, котрого жде від нас наш робучий нарід.

Нехай буде так!

Українська самостійність й її історична необхідність.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народньої Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, зіставляючи Українським Установчим Зборам останнє слово в сій справі, Центральна Рада для даного моменту одначе вважала потрібним підчеркнути повну її абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпорядження собою.

Першим мотивом цього кроку вона вказала заключенне миру. З огляду на хитку і непевну політику народніх комісарів, у котрих по-за шумною фразеологією не виявляється в сій справі ніякого конкретного плану, ніякої навіть виразної тактики, Українська Народня Республіка, коли не хоче йти їх дорогою, мусить рішучо відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Сей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно виявили історичну неминучість проголошення самостійности України. Великоруські „народні комісари“ по останнім відомостям розірвали мирові переговори і zarazом обявили повну демобілізацію, — так що се віддає Росію на повну ласку Германії. Українська ж делегація, виступаючи представницею Української Республіки як самостійної держави, довела до миру почесного, гідного, демократичного.

Другим мотивом проголошення самостійної Української Республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народніх комісарів. поки не було сказане се останнє слово української державности і Українська Республіка не була відмежована виразно і рішучо від иньших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з большевицьким правительством Великоросії, як боротьбу політичну, боротьбу партійну. В ній, мовляли, беруть участь прихильники українства з одної сторони, прихильники большевизму з другої, а хто не хоче—може собі зіставатись нейтральним. Після проголошення самоетійности Української Республіки ніхто вже не може ховати ся в хаці

неутралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в котрій всі громадяне Української Республіки, всі жителі її без ріжницї поглядів і переконання обов'язані підтримувати українське правительство. Хто від того ухиляється—парушає свій обов'язок перед державою, а хто вступає по стороні ворогів Української Республіки, будучи жителем України, той являється зрадником і бунтівником проти свого законного правительства.

Третім мотивом, которого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, являється необхідність повної свободи в упорядкованню соціальних, економічних і фінансових справ України. Українській мировій делегації в Берестю і в сих справах вдалось зробити дуже багато—установити товарообмін на відповідних підставах; свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для українського карбованця (462 карб. на 1000 германських марок золотом).

От ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю виясняють, що проголошення повної самостійности Української Республіки було необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусять пройти Україна і зробити з неї всі виводи.

Пройде сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через всі потрясення, її економічне і соціальне життя вийде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших народностей України—також.

От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізують ся навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничо-трудовій Народній Республіці. З тимп, з ким буде їй по дорозі, вона їй устанвить федеративну зв'язь, в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків, забезпечення від визиску трудових республік чужою імперіалістичною буржуазією.

Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народня Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава, нічим не зв'язана в порядкованню сво-

їх справ і в страшній боротьбі на життя і на смерть за найвище добро—за свободу і незалежність, котру їй приходить ся вести.

В такій страшній боротьбі треба бути свободним і незв'язаним! Це перша умова і велика необхідність—вимога самостійності, котрої тому мусять до останнього боронити всі, кому дорогі інтереси України й її трудового народу.

Вона прийшла, як історична неминучість українського життя, й її треба обстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, котрий хочемо вложити в нашу Народню Республіку.

Не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусямо твердо сказати, що тепер наше гасло — самостійність і незалежність.

Очищення огнем.

Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.

Старе латинське лікарське правило.

Останні тижні внесли дуже багато в розяснення політичної ситуації, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, в діяльності преси і т. п. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряжаємо безпосередно. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво—демагогічних клічів, над більш розважною, бо обрахованою на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради та її правительств, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу—„бити хохлів“, що по 250-літнім поневоленню наважились піднести голови й сквнути з себе московську

кормигу. Інтелігентніші проводирі большевиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів; але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад в московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони Українці.

Се продовження, під брехливими демаґогічними большевицькими гаслами, того самого завдання на внищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І в слід їй летить її тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, філантропів і—дуже багатьох інших, як потіли в слід жандармським подвигам давніших ніт від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям, і всяким іншими опричникам удалась їх „брудна робота“ — по викоріненню українського „сепаратизму“.

Московська буржуазія всяких сортів сподівається ся, що сим большевицьким „товаришам“ справді вдасть ся „вбити хохла“, і большевицям перше ніж згинуть самому, підриже і кине під ноги московському капіталізму назад Україну з її хлібцем, сахарцем, углем її іншими добрими речами. За се, вступивши в володіння по большевиках всюю їх спадщиною, вона радо пробачить большевикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів,—аби тільки було уратоване для Москви володіння „полуднем“.

В сій погоні за утікачем з московської неволі — „хохлом“, в запалі боротьби з ним, большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла „права самоозначення народів аж до повного відділення“ її вирішили ся в „федералістів“,—дуже ориґінальних „федоралістів“, які своїм завданням поставили „об'єднання демократії“, великоросійської її української, і очевидно—всякої іншої з бувшої Російської імперії.

Не знаю, як витримає її переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни її Троцькі назива-

ючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим „федералізмом“ лежить в дійсности самий поганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами—під маскою большевизму. Ців року тому він виступив під фірмою правлящих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і Ко, котрі „про okazji“ мали теж в програмі федералізм, а в дійсности всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впади, а на місце їх виступили ще більш рішучі „федералісти“ большевицькі, які для вратовання російської власти не спивають ся перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість в сім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявили з повною одвертістю, що признають всяку власть, яка задержить в своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розумієть ся, в першу чергу), і так само—шановні союзники, заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в Російську державу їх буржуазією.

Роля їх в поході большевиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спивити транспорт і будучий товарообмін — пивіз збіжа до центральних держав, а з другого боку—підтивало самоозначенне народів і охороняло ідею „єдиної неділимої“.

Українське правительство ні щід якими погрозами, ні якими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно—ухилитись від миру і звязаного з ним товарообміну з центральними державами. За се всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони против большевиків. А коли большевикл опанували Київ, їх панування, як оповіщають большевицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так виписується ся вже тенор в головних контурах обстановка сеї катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на порозі свого нового життя—того великого огненного очищення, в котрім, видко, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважити в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними силами фактами прийдесть ся поразитись.

Досі хот з ріжними тривогами й небезпеками, наша українська справа шила в попутнім вітрі-загальної революції. Тільки тепер всі сили—і революційні і контр-революційні, всі заінтересовані в цілости російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кіцем її виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюють ся в ній не тільки люде, а й ідеї. Руйнують ся не тільки міста, а й традиції. Богато згоріло вже в сїм великїм огні, і ще згорить. Люде вийдуть з нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між иньшим, історичні, культурні, економічні, і всякі иньші звязки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох „братніх народів“ вступає, видима річ, в ту стадію в яку вже ранійше вступала історія двох иньших словянських братів—українського і польського.

Ранійше український нарід мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахнутись великоруське громадянство. Тенер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів—великоруського й українського.

Один наступає, другий боронить ся.

Історія сих двох „братніх народів“ вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

В огні й бурі.

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалє, яке розкрилось рантом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, се вірнійше. І всі кому близьке її жите, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб допомгти їй перейти шовні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби весь час висіла над Україною підчас її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнській зїзд уже пройшов під загрозою розгону „штиками революційної армії“. Ми встигли вже забути сей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім всі ті иньші конфлікти й інциденти, які загрожували українському походови до волі й державности. Коли сї інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть вражінне—особливо ті, що дальше стояли від осередків нашого жите,—що українська справа йде гладко, розгартуєть ся дуже плянво. Але в дійсности вона весь час ішла від інциденту до інциденту, і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Підчас Корвильівщини і підчас большевицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу організації Ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських установчих зборів, і таке иньше. І кожний такий інцидент ставав тям небезпечнійший, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загубітю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених все більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріпленне самостійности й незалежности Української республіки, за зібранне українських земель, за забезпеченне основних соціальних

реформ. Прогрешне загрожує такими страшними втратами, що від самої думки про них спинається серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих думок, не можна прищипати себе заспокоєннями, що якось то воно буде, якось зробить ся само собою.

В великих боях рідять ся великі діла. Всі дотепорашні спробування провідних українських політиків, щоб народина нового життя пройшла якомога безболізно, без гострих розривів, без кровавих конфліктів, була даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самотійно, вона весь час мусіла сорозміряти свій марш з конзультивними рухами її кидальними революції російської, хаотичної й страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через свій страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в сім моменті: самотійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло своєї мети всі, скільки нас есть свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Зблизитись в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту—перед ними мусять підступити все инше. Вони такі великі, що кожда сила, кожда одиниця тепер па рахунку. Всяке ухилення від роботи, від відповідальности, від сповнення того обовязку, який накладає ся моментом—являється дезертирством негідним громадянина. Всяка самотинність, ухилання від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочинном.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Се не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчуття ваги моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам своєї хвили—се наш обовязок, і ухилення від цього не пробачить нам потомство. Се та вина, яка не може бути пробачена!

На пор. пов. Укр.

Мир землі нашій!

Маємо мир! Даремні були зусилля всіх тих сил, які напружились в останній хвилі, щоб не допустити його!

Український трудовий нарід висловивсь відразу проти виїщньої війни, в котру був силоміць введений старим царським правительством. Українські представники весь час рішуче відмежовувались від сеї проклятої справи, задуманої світовою буржуазією, і з самого початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і солдатів, рішуче стала добиватись негайного миру. Але тимчасове коаліційне правительтво Керенського, Мілюкова й ин. так само як старе царське, піддало впливам імперіалістичної європейської буржуазії й усіма силами старалось затягнути війну, або підняти її навіть на ново, й й через те всі зусилля Центральної Ради коло припинення війни й заведення спокою зіставались даремними, аж поки розклад фронту й тилу в дійсности зробив неможливим їх утримання.

Коли власть взяли „народні комісари“, вони проголосили негайну ліквідацію війни. Але як з иншими більшовицькими обіцянками, так і з сею вийшло теж саме: виявилось, що більшовики не можуть на ділі сповнити своїх обіцянок даваних рабочому народови, не можуть дати країні обіцяного миру, демократичного, негайного. І коли се стало явним уже підчас перших переговорів у Берестю, тоді делегати народніх комісарів стали всякими способами затягати переговори й робити всякі труднощі українським делегатам, щоб і їм не вдалось те, що не вдалось делегатам „народніх комісарів“.

Заразом, коли виявилось що правительтво Української Народньої Республіки таки твердо постановило дати українському народови бажаний ним мир, правительтво народніх комісарів ужило всіх заходів, щоб знищити Українську Народню Республіку, заливши територію України бандами красногвардійців і всяких иньших насильників, впрядило паралельну делегацію від фіктивної своєї харківської ради, і в Українській Центральній Раді силувалось викликати внутрішні замішання—„зірвати її з середини“.

Разом з тим і агенти „союзників“ з свого боку, користаючі з трудного становища Української Республіки, всіми способами хотіли залякати її правительство, обіцяючи фінансову поміч і збройну допомогу від тих частей, які стоять в їх розпорядженню, коли Україна відмовить ся від миру, а колиб вона не відмовилась,—грозили всякими бідами і повною загибілю.

Але правительство Української Народньої Республіки не могло під ніяким страхом відступити від такої дорогої нашому народови справи. Воно обіцяло добути йому мир,— і добуло його, не вважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає їй її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці її економічних справах.

Се доказ високого авторитету українського правительства, її парламенту—Української Центральної Ради. Се за порука скорої й повної перемоги її над усіма ворожими силами.

Вільше,—се початок, твердий і вірний, сеї повної перемоги!

Повороту не буде!

Київ знов в українських руках. Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпрове щоб відрізати Україну від нового напливу Росіян і закінчити очищення від московських військ і банд. Боротьба з більшовиками рішена, в очах навіть найбільш недовірливо настроєних людей. З тим, очевидно, впаде дуже скоро і більшовизм, прищеплений нашим людям московською агітацією. Міцна власть українська, викована в огні сеї війни з Московщиною, увільнить дійсну трудову людність від терору розагітованих „товаришів“ і дасть змогу селянству й робітництву України будувати своє жите в інтересах своєї продуктивної праці, а не уравнительного грабування економічних запасів.

Так! Се повинно бути! І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок більшовизму й анархії та установлення порядку й міцної влади принесе касованне дійсних здобут-

ків революції, демократичних свобод і соціальних реформ, начерквених третім і четвертим універсалом Української Ради. *Свого не може бути і свого не буде!*

В повній силі зістаєть ся те, що сказано було в Центральній Раді два місяці тому, що українська держава, той устрій і лад котрий вона заводить, нам важна і цінна— цінна так що ми задля охорони її вишнзи готовість пожертвувати всім—але цінна як тверда, трівка й певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами— свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важливішими предметами вжитковання і таке инше—всі вони зістають ся цілими і не нарушеними. Не може справдитись надія противників сих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з большевизмом, з усобицею!

Ні! Наша боротьба з большевизмом се заразом боротьба з контр-революцією, яка причаїлась за ним і зноза нього чекала хвилі коли ступаючи його слідами, або йдучи попліч із ним можна буде задавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, поборюємо заразом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї. Громлячи і вибиваючи з України бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами, вдгорожуємо Україну від старорежимних елементів, які готують ся до повороту на старе панованне.

Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде!

Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!

Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня.

Dulce et decorum pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчину—каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затамили вони—і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм, нинішня велична хвиля відбудовання нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щасте полегти головами в сій святий боротьбі!

Велико щасте згинуть там, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не заміненими в юрбі страхополохамп, по безвзятими пасажирами: емігрують ся просипизнути в нове царство української свободи. Велике щасте окушити свою кровю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозять ся їх домовини перед Центральною Радою, де впротягом року кувалась українська державність, з фронтопу її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, а котрій вона врожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась царемво, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кровю. І кров пролягла сї молоді герої, котрих ми нині проважаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кровю такі вартости своєму народови! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте слюзи, що котять ся з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, достурили найвищого щастя—вмерти за отчину! Їх слава і вдячна память про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!

Установчі Збори, чи Парлямент?

Весь сей час, від большевицького пррходу на Кпів, в українських політичних кругах не перестає жваво дебатоватись питання, як бути з установчими зборами українськими? Попередні місяці ми прожляли під гаслом як скоршого скликання їх, щоб Центр. Рада передала в їх руки остаточне упорядкування України. В останню сесію повної Центральної Ради ухвалено скликати їх, коли на основі тимчасового підрахунку буде констатований вибір половини всіх членів установчих зборів. Скликання було призначене на день 2 лютого, та большевицький напад на Кпів не дав змоги се зробити.

Тепер, коли Україна очищується від большевиків, стає питання, як його бути? Чи все таки, хоч і з спізненням, скликати установчі збори? Чи з огляду на таке спізнення вже установчих зборів не скликати, а прийняти в Центральній Раді конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту, та на його підставі по заспокоєнню краю перевести вибори до парламенту й скликати вже його, яко мога скорше, для нормальної, конституційної законодавчої роботи?

Ті, що стоять за установчі збори, перш за все вважають ніяким не сповнити обіцянки, даної третім і четвертим універсалом про скликання уст. зборів. Далі мають на увазі те, що коли даремно пропали вибори до російських установчих зборів, а пропадуть ще й вибори до українських, то се дуже знеохотить людиність. Після сього вола може й не схоче брати участі в виборах, коли б не скликаючи уст. зборів розписати нові вибори до парламенту. Богато оглядаєть ся також на приклад иньших революцій, що до конституційного парламенту переходили через установчі збори, а найбільше, очевидно, стоять під впливом російської агітації за установчі збори—занадто ся ідея їм стала привічна.

Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через установчі збори. Скликання установ. зборів має своє значіння в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас сей момент проминув. Революція скінчилась, або опадає. Нема

чого затягувати її умовно. А коли скликати установчі збори, то се значить протягати революційний період і відкладати початок конституційного життя, зовсім безпотрібно, бо те, що мали робити установчі збори, має вже робити Центральна Рада, і в значній мірі зробила вже, проголосивши Україну незалежною республікою й прийнявши цілий ряд основних законів, як земельний та інші. Треба як пайскорше перейти до конституційного життя, а першому парламентові можна признати надзвичайні права: право переглянути і затвердити остаточно конституцію, яку прийме Центральна Рада.

Вони вказують далі, що касувати тих виборів до установчих зборів, які відбулись, і розписувати нові вибори до установчих зборів ніяк не можна. Се противить ся самій ідеї установчих зборів, а крім того се затягає і збори і перехід до конституційного життя, і може дійсно викликати повну неохоту до виборів. Вибори ж, які були, місцями проходили від більшовицьким утиском і не дають дійсного виразу народнім бажанням. А крім того вони робились без огляду на права українського громадянства.

З цих доводів перш за все я вважаю безумовно вірним се, що касувати вибори до установчих зборів уже зроблені та призначати нові вибори справді річ неможлива. Одно з двох:

Або треба зараз, якомога скорше, скликати установчі збори, насамперед тих членів, які вже вибрані, по тимчасовому підрахунку, коли їх збереть ся стільки, як постановляє закон прийнятий Ц. Радою, що дає таке право. А в тих місцях, де вибори не були переведені, наказати перевести вибори, як тільки буде можна, з тим, щоб сі довибрані члени прилучились до вибраних раніше.

Або переступити через установчі збори, прийняти скорше в Ц. Раді конституцію і виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому ті надзвичайні права по перегляду й затверженню конституції.

Щоб вибрати одну з цих двох можливостей, треба перед усім знати приблизно результати виборів. Головна комісія по виборам збирає тепер сі відомості.

Друге, таке ж важне: треба знати наскільки глибоко сидить ідея установчих зборів в нашім громадянстві, перед усім—наскільки їх бажає наше селянство.

Во коли воно стоїть на тім, що установчі збори треба відбутися, то його волю треба вволювати. І се бажано вяснити якомога скорше.

„Святі права“.

До Української Центральної Ради йдуть валкою депутації, ходяки, деклярації, резолюції, запити по одному і тому ж найбільш дражливому питанню моменту—про землю.

Одні з страхом питають, чи правда, що земельний закон касується і права власности на землю відновляються ся. Другі лякають всіма бідами від переведення земельного закону в життя, від нарушення святого права власности, від деморалізації народу через те, що хитають ся його моральні відстави.

Мені хочеть ся з сього приводу сказати кілька слів.

Я, розуміється, з жалем дивлюсь на руїні форми, в які вплилась в багатьох місцях аграрна реформа. Я не можу мати нічого, крім співчуття, для тих, які зістались наслідком її без засобів до прожитку. Я вважаю потрібним, щоб держава наша і перед усім ті органи її, які близько стоять до сього, знайшли організовані способи для улекшення сього болізного переходу, знайшли форми помочи для всіх, хто справді опинив ся в трудному становищі і не має змоги почати нове, трудове життя в нових обставинах. Але я вважаю своїм обовязком відізватись також і на надуживання таких голосних слів, як „святи права“, „мораль“ і т. п., коли говориться про скасування прав на землю. Бо святість тут дуже сумнівна, а мораль теж під запитанням.

В кожній справі, в кожній реформі чиїсь інтереси терплять, і ті, кого вона зачіпає за живе мясо, мають нахил уживати найбільш сильних виразів для своїх жалів на порушення своїх інтересів—аж до „святости“ включно. Не так дуже давно—всього яких шістьдесять літ, коли в Росії касувалось кріпацтво, і тоді поміщики говорили не тільки про економічну свою руїну—бо на що ж, мовляв, і вдалась їм земля без кріпака-робітника! Не тільки про невдячність держави, що так тяжко скривдила своїх перших слуг і опору—дворянство! Кричали і також про порушення своїх святих прав власности! Бо ж вони купували сих кріпаків за свої кровні гроші, а тепер їм платили за землю, а за кріпаків—ні. І вони грозили правительству повстанням і не знати чим.

Та що Росія! А в Сполучених Державах Америки, коли прийшло до скасування новільництва, права власності на рабів, в тих же часах—скільки тоді пуцено було сильних слів против „Сіверян“—правительства Сполучених Держав і Північних Штатів, що його підтримували в проведенню цього закону, за те, що вони насилують волю „Южан“, які не хотіли прийняти цього, закону, тому що він руйнував усе їх хазяйство, побудоване на праці чорних рабів—невільників. Вони заявили, що відділяють ся від федерації, не признають більше федеральної звязи, і таке инше. Але Північні Штати, з президентом Аврамом Лінкольном в головах, не спинились тоді перед сям ламаннем волі Полудневих Штатів, звели з ними криваву боротьбу і нісця печувано тяжкої усобниці змусили „южан“ зброєю відступити від того, що ті уважали своїм „святим правом“.

Ну, а тепер? Тепер здасть ся вже такою ясною справою подопустимість володіння людьми, чи рабами, чи кріпаками, що про се навіть і говорити ніхто не буде! Таке володіння признаєть ся неморальним, суверенним всякому разумови, і т. д. І так воно буде з часом, мабуть, і з володінням землею!

Були часи, коли найбільш перодові, геніальні люди, скажім який небудь Арістотель, уважали володіння людьми зовсім нормальною і неминучою річю. Пройдуть часи, і так само наші потомки будуть виправдувати тих людей, що тепер боронять володіння землею, як ми боронимо Арістотеля: „такі, мовляв, були економічні обставини, що з їх погляду володіння землею було неминуче, хоч воно, об'єктивно беручи, так само має мало в собі оправдання, як і володіння людьми“. І будуть тоді, коли се одійде в минувшину, уважати власність на землю, торгування землею, явищем ненормальним і навіть неморальним, як ми вважаємо ненормальним і неморальним власність на людину—раба.

Не мало було таких поглядів і в попереднім. Лев Толстой, сей прославлений на весь світ мораліст, горяче доказував неморальність власності на землю. А наш Шевченко—хто не знає його огнених віршів—з доби розцвіту його творчости:

Ви—розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому

Святому закону
 І землею, всїм даною,
 І сердешним людом
 Торгуєте? Стережіть ся,
 Бо лихо вам буде,
 Тяжке лихо!

Отже для Шевченка торгування землею „всїм даною“, значить право власности на неї, було таким же беззаконним діном, як і торгування людьми. Він грозив за нього „тяжким лихом“. Селянські розрухи 1904 — 1905 рр. були останньою пересторогою по сїм пророчім остереженню поета. Пересторогою даремною!

Гірко, що реформа не була проведена скорше, більш пляново і розважно. Жако, що на неї навалився большевизм. Але кінець кінцем святість і незайманість мають тут дуже мало до діла!

Мораль як і право не існують незмінно, а творять ся і перетворюють ся неустанно, під впливом обставин жити політичного, соціального, а головно—економічного. Виникаючи з них, вони потім тверднуть, і ті верстви, що устроюють ся особливо вигідно під охороною того права і морали, мають нахил перебільшувати непорушність і святість тих уставов, котрі вони використовують в своїх інтересах. Але до сих криків і лементів треба ставитись розважно і критично.

Нїяка скілька-небудь значна реформа не обходить ся без криків, осторог і погроз. Мудрість наказує переводити реформи можливо безболізно. Але вона ж наказує дивитись в корінь річей і не відступати перед галасом людей, яких очі обернені назад, а не вперед.

Стара історія.

Підчас переговорів з царським правительством про видачу царських грамот на потвердження українських вільностей в Москві, в березні 1654 року, українські послы: військовий судя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря звернулись до царського правительства з таким проханням:

„Як нас царське величество ласкаво пожалував, ми про се низько чолом бемо, і просьмо привилеїв, писаних на хартиях (шкірі) золотими словами: Менї, судїї, на містечко Ім-

Між Старий, з підданими там сущими, і з усіми землями здавна до Імглієва приналежними. Мені, полковникови, на містечко Смілу, теж з підданими там сущими і з усіми землями до неї приналежними, і з підданими на тих землях сущими, з усіма приватностями, полями, лісами, уходами й озерами,—аби було з усім як перед тим було. І щоб нам було вільно своїми підданими як схочемо радити і поводити, нам, дітям, і наслідникам нашим, які б мали одержати від нас ті маєтності, і щоб до них на вічні часи ніхто не мав ніякого діла крім нас і наслідників наших. Також аби вільно нам було на тих землях своїх, котрі ми будемо мати з наскового жалування його царського величества, селити людей, які будуть приходити, мліни ставити і всякі користи приспосібляти, які зможемо присвоїти й видумати, без якої небудь перешкоди від кого небудь. І про се також чолом бемо, аби нам вільно було держати для своїх підданих усяке цитво, вино курити і оренду держати, як то єсть звичай на Україні, і весь той звичай заховувати, як у тім краю ведеть ся. А нам, просимо, щоб було вільно як буде любо: чи бути в присуді воеводства, Грода і земства київського, та сповняти таку службу його царському величеству, як земляне й шляхта київського воеводства, і судитись рівно з ними тим же правом згідно з привилеями потвердженими його царським величеством“.

Так представники української відродженої держави під час переговорів, які рішали долю сеї держави, забігали у нового протектора України для себе особисто маски, котрої не давав він Українській державі. Провідники козацького війська „на про всяке“ просили його лишити їм вільні двері до виходу з козацького присуду в присуд шляхецький, коли се буде для них вигіднійше. Керманці великого народнього руху, який на своїх плечах виніс домагання української державності, знищивши старий польський режим, спішили випросити на основах старих польських коридків право на закріпощенне сих самих учасників визвольного руху.

Се маленька стрічка з тої ганебної сторінки української історії, коли проводирі, люде обдаровані довірем народу, погнавшись за клясовими інтересами, змішали у свої внутрішні справи чужоземного протектора, щоб закріпити

свої права на землю і працю визволеного народу. І сі соромотні події, оплакані пізнійшими поколіннями свідомого українського громадянства, си велика непагороджена помилка, занлимована огненними словами постів, як ганебна зрада народним інтересам—оживають передо мною і виходять знову на яв в останніх дебатах нашого парламенту, в звідомленнях з місць і в звістках преси.

Виявляєть ся, що після того, як німецько військо вступило на Українську землю, покликане нашим урядом для оборони нашої незалежности,—серед землевласників зявилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу, хоч би навіть се коштувало загибллю Української держави. Досі ся справа не розсліджена нашими властями, або принаймні факти і результати сих розсліжень нам не відомі,—але те, що досі зібранось, не лишає сумнівів що до сеї акції.

От, наприклад, львівське „Діло“ з 18 квітня принесло звістку про меморіал польських поміщиків, членів господарських товариств з Старокопчанської і Кременської, і групи поміщиків Проскурівського і Лятичівського повіту, висланий до команди другої австрійської армії, до галицького намісника, до польського міністра в австрійськїм кабінетї й до президії польського кола в віденськїм парламенті. Вони закликають австро-угорське правительство, щоб воно перевело окупацію Українського Поділля, розвизало селянські комітети, відновило велике землеволодїння й помогло налагодити хозяйство субсидіями та заведенням примусової праці селян.

Так роблять Поляки. Але від них не отстають і сучасно-українські поміщики. Самі щирі Українці, патріоти, самостійники і так далі. Вони підлещують ся до німецьких військових, розагітовують їх оповідаючи, що українське правительство нездатне—бо соціалістичне, Центральна Рада і Установчі Збори так само, отже Німцям треба вмішати ся, взяти в свої руки справу,—тому що селяне не можуть самі засїяти земель, Україна зістаєть ся без хліба, і таке льше.

Розумієть ся, ми віримо в державний розум німецького й австрійського правительства—що воно не піде за голосами сих облесників і тих звідомлень, котрі під їх впливом

всиляють до вищої команди місцеві німецькі та австрійські коменданти. Не допускаємо гадки, щоб котре небудь з цих правительств впало на гадку мішатись у наші внутрішні справи, порушуючи суверенні права нашої держави. Але самі такі проби наших людей, громадян Української Республіки, мусять бути нами відповідно оцінені.

Промовець Центральної Ради, обговорюючи один з їх виступів, назвав їх Юдами Іскаріотами, які за свої княсові інтереси продають державне право України. Продажа, очевидно, місця не буде мати. Берлін не схоже ніти слідами Москви. Керманічі української політики теж не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським смітем і грізю Москви. Але сі українські патріоти чи громадяне, які накликають не то що Германське правительство, але навіть і наше тільки на сю путь,—чи розуміють вони, що роблять вони?

Добившись проголошення і признання української державности, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках і того, що був тоді в шипсах, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Поречеркнути земельну реформу і опиратись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння!

Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!

Се було б новою провокацією наших народніх мас, які колись за великої руїни в сліпім відруху против поміщицьких забаганок старшини раз уже розвалили Українську державу, перейшовши на сторону її ворогів за для того тільки, аби знищити ненавистну старшину.

Ні, на се не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії.

Другий раз робити ту саму помилку не можна. За се нема виправдання.

Схамеліть ся, люде!

Н. Воля, 21 квітня.

Інформаційні статі.

Український герб ¹⁾.

I.

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагають ся свого розв'язання, бо з суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини чи народу. Одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертають ся до мене (і я нарешті пообіцяв посвятити сю справу в пресі)—се питання про те, що мусять вважати ся гербом України.

Питання не так просте, бо загально призаного, постійного державного гербу України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави мінють свої гербові знаки (скажім у Франції—бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R. F.).

На монетах і інших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця (див. Ілюстровану історію України с. 76, 77, 81, 85, 89). Тонкували, що се верх булави, може воно бути й стилізованою кліткою, а здавна також була висловлена гадка, що в зв'язку з сею фігурою стоїть пізнійший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII—XVIII вв.— лук або арбалет, самостріл (див. Ілюстр. іст. стр. 326). Я вважаю що ці два знаки мають право на те, щоб їх уважали українським гербом.

---

¹⁾ Се три статі з „Нар. Волі“ 1917—8 рр.

Третій знак—се традиційний козак з мушкетом і шаблею, „з перекинулим на правій бік шляком“, як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. (див. Ілюстр. іст. с. 258, 277, 307, 377, 468). А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує її українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лен—герб міста Львова (не Галиччина), ангел з опущеними мечами—польський герб Київського воєводства, ангел з опущеним мечом—пізніший казюний російський герб м. Києва.

II.

Великі події, що проходять перед нами, витягають з собою силу різних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись, або балакати собі помаленьку, при насоді, а тепер вони стають на чергу її вимагають негайного порішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому я висловляв свої гадки про те, які старі гербові знаки мали б право на увагу при виборі гербу для нашої нової Вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих Зборів. А от маємо вже й Українську Народню Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного порішення.

Тиждень тому, в день закінчення сесії Центральної Ради, по ініціативі Ген. Секретарства освіти, відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербознавства. Нарада мала чисто теоретичний характер: говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. п. Але тепер ся справа стає на ближшу чергу, і бажаючи прислужитись з свого боку її розв'язанню, я позволю собі, коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлялись на сій нараді, подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і деякі додаткові гадки, які прийшли мені на думку пізніше.

Перед усім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що „казюний“ герб Києва—архистратин (герб Київського воєводства за польських часів, і герб Київської гу-

бернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно.

З державних гербів України найблизший нам часом і традицією герб Гетьманщини—козак з мушкетом, і дехто висловлявсь за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що сьому гербови належить дати перше й найважніше місце між старими, традиційними символами української державности, але на знак нової України він не годить ся. Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий над, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого.

Як найпростійше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народня Республіка) на синім тлі — на взірець герба французької республіки *R. R.* Але геральдисти кажуть, що буква в гербі се против правил геральдики. В таким разі, я проєктував бы як символ творчої праці в новій Україні та її цивілізаційних завдань—золотий плуг на синім тлі, з тим щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України ¹⁾.

Наоколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимир Вел., герб Галицько-володимирського королівства—Ізидця (див. Ілюстр. іст. с. 126), і герб Гетьманщини. Винау, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі—як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського І дця.

На вершку сього гербового щита, коли-б хотіли його чимсь вінчати, можна-б поставити одну емблему старих наших не довершених мрій—з печатки „великого князівства Руського“, утвореного гадяцького унією 1657 р. Се голуб з

¹⁾ Згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка вповолених в неволі Негрів.

оливною галузкою, вістник національного замирення й спокою (Ілюстр. іст. с. 332). Оливним галузем можно-б і оточити сей щит, замість якої небудь арматури—так як се має герб Португалії. А коли-б хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких небудь інших фігур я-б рад бачити символ трудящого народу, напр. жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого гербу бачити як найбільш підчеркнений культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Сі рядки позволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

III.

Кожда держава має знак, котрий зветь ся її гербом. Він ставить ся на монетах, кредитових білетах, марках, коровах, печатах урядових і таким иньшим, як знак, що вони походять від держави. Українська Народня Республіка, ставше напове державою, самостійною незалежною, мусіла вібрати собі й державний герб. А що вона вже й була давнійше самостійною державою, і тільки відновила тепер своє державне буте, котрого позбавило її було моськовське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів.

Найстарший такій знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська Держава.

Се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українскою державою, яку памятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне жите. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починаєть ся наше національне буте,—до сеї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Народня Українська Республіка поста-

вивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах як ставивсь він колись.

Сей знак знає добре той, хто мав в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року. На їх лицевій, зовнішній, стороні сей знак зроблений посередній білям і збоку фіолетовим—тільки рисовник непотрібно додав до цього знаку хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читають ся навколо знаку. Хто схоче порівняти сей знак з знаками Володимирового часу, нехай загляне до моєї „Ілюстрованої історії України“, де подано кілька срібних монет Володимира Великого, на котрих сей знак вибитий особливо гарно і виразисто. Менш виразний він на золотих монетах Володимира, на срібняках Ярославових. Там же, в тій же історії подано знімок з цеглини з клівської Десятинної церкви (катедральної церкви побудованої Володимиром) з сим же знаком—видно з того, як він був розповсюджений тоді.

Що представляє сей знак? Про се робились різні здогади—тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себ то реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений, для того щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, незерунковий характер.

З різних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи як то називають Французи „начальницької палиці“—знаку влади старшини. Такі палиці річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць стрічають ся в нахідках камяної доби, коли люде ще не вживали металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чекани—знаки влади ріжної старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак.

Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний незерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100 карбованцевих білетах він рисовникови не вдає ся), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь

оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів та їх на різні лади повторюваних орлів і левів.

Головно ж те, що се оздоба шитомента, не запозичена звязана з нашою тисячлітньою державною, політичною й культурною історією.

Місяць тому Українська Центральна Рада, на пропозицію Морської Ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах Української Республіки. Тепер вона ухвалила його взагалі як державний герб український.

Він буде вибиватись на українських грошах, металічних і паперових, на марках і печатках, як знак української державности, знак нашої одвічної державної історії.

Про монетну українську одиницю.

1.

Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку в „карбованцях“, рівних російським рублям, з огляду на звичає людности, Центральна Рада разом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці—півкарбованця, зложеного з ста шагів, відповідно до того, як звичайно ділять ся нові монетні одиниці, — на сто частой. Справді, російський рубель був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меншою підіймалась не раз в давніших роках, тільки не дійшла свого здійснення. І коли ми хочемо, щоб наш карбованець не злетів сам собою до якоїсь меншої одиниці, то між іншим і сю операцію варто зробити тепер же. Се те ж, що кільканадцять літ тому зробило з своєю монетною системою австрійське правительство, прийнявши замість давнішого гульдена за одиницю півгульден, названий „короною“ і розділений на сто нових частей, названих геллерами, або по українськи сотиками.

Як же назвати нашу нову українську одиницю? У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система—се рахунок на „гривни“, і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, най-

більш натурально буде вернутись до сеї старої назви, приложивши її до нової монетної одиниці—півкарбованця.

Коли кому небудь се здасть ся ненаручним з огляду на російський „гривенник“, то я не вважаю би се аргументом. Богато наших старих державних термінів, понавши в московський обихід, вернулись потім на Україну в зміненим значінню, але я не вважаю би се за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе чи в їх історичнім чи в децю зміненим значінню. А наша стара гривня за свою тисячплатню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, повертаючи її до старої почесної ролі—монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.

Зпочатку гривнею, чи гривнею звав ся фунт срібла: се була мінова одиниця. Коли вона в сїм значінню мінової одиниці утвердилась, так що пабрала значіння одиниці монетної, почала її вага зменьшуватись: „гривна срібла“ важина вже тільки півфунта, далі чверть фунта; металічна вартість її ставала все більш конвенціональною, условною, явились такі терміни, навіть неясні нам що до своєї реальної вартості, як „гривна куя“, „гривна нових куя“,—курс гривни падав все більше. Війшовши в систему рубльову, „гривенник“ став частиною рубля, що початково був частиною (половиною) гривни, і нарешті дійшов до такого упадку, що „гривня“ значила три копійки сріблом. Отже ми пропонуємо тепер її з такого гіркого пониження свободити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шілінгові й германській марці (що, до річи, й історично відповідає нашій старій гривні, теж значивши колись півфунта срібла, як одиницю ваги й обміну), й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи.

На мою гадку, се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і—для годить ся—також і один шаг, хоч він, очевидно, ніякого значіння в торгу мати не може. Для мене, з погляду оживлення старих традицій мало б певну вартість відновлення старого рахунку „на срібло“. („Дав би тисячу сріб-

ла“, себто тисячу гривень—сеї рахунок наших старовинних часів живе і тепер в Галиччині). А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні може й золотого двадцятигривняка, приблизно рівного австрійському фунтові) послужила б вихідним моментом і для установа курсу наших грошей.

Розумієть ся, сеї курс може бути установлений і підтриманий й иньшими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне нехольотичне значіння вони б теж мали.

II.

Центральна Рада прийняла закон про новий випуск українських грошей. Він усталає, що монетною українською одиницею, на котру буде йти рахунок, буде *гривня*, рівна пів карбованцеві, а поділена на 100 шагів. Новадвог будуть випущені срібні гривні, золоті двадцяти-гривняки, паперові гроші в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів.

Що карбованець наш, як і російський рубель на монетну одиницю занадто великий, се було признано давно. Всі європейські краї, крім Англії, рахують на дрібніші гроші: в Німеччині на марки, рівні приблизно півкарбованцеві, в скандинавських краях на корони різної величини, в краях латинських на франки різної назви й величини, в Австрії на корони, приблизно такі як франки, а рівні приблизно 40 копійкам, і так далі. І в Росії давно вже носились з гадкою замінити рубель меншою одиницею—тільки не могли рішити: чи перейти на полтинник, чи на франк, і так на сїм справа завмерла.

У нас, коли Центральна Рада прийняла закон про випуск карбованців, поділених на 200 шагів, тим самим принципово вже було рішене питання, що монетною українською одиницею буде півкарбованця, поділене на 100 шагів. Треба було тільки знайти для нього відповідне ім'я. По довгих міркуваннях українські фракції Ц Ради прийшли до переконання, що єдино правильно буде і тут, як і в справі державного українського гербу—вернутись до старої української монетної одиниці, яка була у нас за часів нашої

державної незалежності—до гривни, або як тепер вимовляють у нас се слово (*гривня*)—до гривні.

Се дуже стара наша одиниця ваги і zarazом—вартости, початок котрої навіть невідомий. З початку так звався очевидно, фунт срібла, що був одшпцею міни. Але згодом, як то звичайно бувало з усякими такими монетними одиницями—металічна вага гривні все зменьшувалась. В часах Київської держави вона важила тільки коло півфунта срібла, далі ж ще менше, але гривня все так довго зіставалась у нас монетною одиницею. Аж з тим як наші землі стали переходити під власть Польщі й Литви, починаєть ся у нас рахунок на кони, на золоті, перенесеній з Польщі й Литви разом з чужою монетою. Він згодом закорінив ся й витиснув у нас старій рахунок на гривні й місцями в певних змінених формах рахунок на коповики і злоті задержавсь ще й тепер.

Ще пізнійше, разом з московскою зверхністю над Україною і з московськими грошима ворнула до нас і стара гривня вже в новій московській формі—як частина московського рубля. Так було з богатъма нашими річами: різні правила, уряди, постанови київського часу, що за Київської держави поширились в підлеглих їй великоруських (московських) краях, там набрали иньшого, відмінного значіння і потім, коли настала московська власть на Україні, верталась з нею до нас уже з сим новим, чужим нам значіннем. Так в Московщині з часом монетною одиницею став рубель, себто відрубок, що був з початку половиною гривні; гривня з часом стратила свою металічну вартість і кіпець-кінцом була прпрівняна до десяти копійок, котрих в рублі раховано сто. Коли потім, в мнувшій століттю, переведено новий рахунок на срібло, назва гривні зістала ся за 10 копійками мідю, що значили три з половиною копійки на срібло, і так досі задержавсь у нас по селах сей рахунок на гривні (семигривенник—двадцять копійок).

Се де-кого бентежило, коли зайшла мова про повернення нашої сторої монетної одиниці: яка вже вона, мовляв, наша, коли побувала в московських руках і там стала гривенником—як її робити половиною карбованця? Але так не можна міркувати.

Не одно наше побувало в московських руках і набрано там пильшого значіння, але коли воно наше і нам потрібне, то як нам його цуратись? І козак наш, борець за волю й рівність, вернувся до нас в виді московського казака з нагайкою, призначеного на те щоб розговити варія. Та ми того не злякались, й імена козацького не відріклись жоді! Колись поруч нашого Переяслава, Галича, Либеди, Золотих воріт київських зявились Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині, тому що київські князата й бояре, переходячи в Московщину, там називали городи й місцевости на взірєнь Київщини. Чи нам через се переміняти свої шторменні назва, що такі зявились на Московщині?

Ну, наше зістаєть ся нашим, і коли воно нам потрібне, ми можемо ним покористуватись, і надати йому свій зміст, незважаючи на те, якій зміст хто десь колись в нього вкладав. Коли нам треба своєї монетної одиниці, нащо нам називати її полтиною, коповиком, короною, маркою, франком, коли у нас була своя стара назва—дарма не вона буде в чийсь чужім ухлванню!

Іньшої грошевої одиниці у нас не було крім гривні—їй годить ся й бути нашою монетною одиницею. Була вона одиницею за нашої старої держави—нехай буде й за нової.

Злетіла вона була з фунта та півфунта срібла до трьох копійок мідю, вартости фунта хліба,—зможе й піднатись до вартости пів-карбованця. А вже й так ми мали гривню рівну трьом копійкам і гривню чи гривеник рівну десяти копійкам. Нічого, розбирались люде. Розберуть ся й тепер дуже скоро і не помішають моськовского гривеника з українською гривнею.

Люде розбирають ся в грошах дуже скоро. І однаково прийдесть ся розбирати ся в українських карбованцях і в ніколаївках, в керенках, московських грошах золотих, срібних і паперових, в ріжницях курсу на них і всяку всячину. Що в тій монетній замішанині, яка немилуче буде якійсь час, та вже й тепер єсть, може значити орієнтованне в вартости й цінї нової української гривні? Прийде воно легше як що небудь, і власне раз виведе з усякого замішання нашу монетну систему, саме тому що се зовсім нова одиниця.

Приблизно вона відповідала б німецькій марці й англійському пілінгові, золота двадцяти-гривнева монета—англійському фунтові стерлінгів, 80 гривень приблизно відповідала б 100 франкам, 100 австрійським коронам, 100 італійським лірам. Завданням нашої фінансової політики мусить бути се, щоб такий курс мали наші паперові гроші, себто щоб наш кредитовий білет на 20 гривень дійсно відповідав золотій монеті в 20 гривень, а тоді відповідала б англійському фунтові і золотому двадцяти-марковикові і наш паперовий кредитовий білет на 20 гривень. Сього треба досягти, і тоді наша гривня буде в честі й поважанню.

Новий поділ України.

Я вже згадував в давнішній своїй статі, говорячи про приготований для Українських Установчих Зборів проект конституції Української Народньої Республіки, що проект сей має на увазі також і новий поділ України: замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній. Сі землі мали б служити округами при виборах до Українських Всенародніх Зборів (сойму), до них мала б бути приспособлена адміністративна й судова сіть, а головне—в їх рамках розвивалося би те широке громадське самоврядування, котре має на оці проект нашої конституції, будуючи пову Україну на основах децентралізації й підвищуючи центральній виконавчій владі (радї нар. міністрів) тільки „справл, які зістають ся по за межами діяльності установ місцевої й національної самоуправи, або дотикають цілої республіки“.

Ні теперішні уїзди ні губернії не придатні до сього. Уїзд се за мала одиця на те, щоб в її рамках можна було розвинути й організувати широку самодіяльність громадянства в усіх сферах культурного, економічного й громадського життя, щоб ся самоуправа могла всесторонне обслуговувати людність, звертаючись тільки в рідких надзвичайних і побогатих справах до помочи центральних установ. Губернія знов—се крім того, що звичайно зовсім механічний і випадковий зліпок рідких, нічим сліве не зв'язаних між собою територій, ще й зліпок занадто великий, який не може обид-

патись органічно як самоуправна одиниця й фактично розпадасться на кілька частин окремих, тільки неорганізованих і позбавлених спільних органів. Треба отже замацати й відокремити ці райони, а тоді й губернії й уїзди втрачуть всяку причину свого існування—їх уже не потреба, і було б даремною тратою коштів утримувати ще й губернські та повітові установи.

На підставі всякого роду даних, за порадою спеціалістів, отже й вироблено проект такого поділу. За підставу взято число людуєсти: приблизно 800—900 тисяч по переписі 1897 року, себто міліон з лишком по теперішньому. Такий округ з людуєстю поперх міліона при добрій організації може наладити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільсько-хозяйську земельну, і промислову, і культурну. В своїм районі він буде спроможен організувати й сіть середніх шкіл і якісь вищі школи, добрий музей, і порядний театр—все те, що звичайно повітове місто своїми засобами зробити не спроможене. До всенародніх зборів (сойму) України такий округ посилатиме не менше десяти депутатів, так що при виборах можливе партійне групування й пропорційні вибори. А з другого боку се округ настільки невеликий, що всі частини його будуть почувати себе тісно звязаними і між собою і з своїм центром; всі громадські політичні й культурні справи будуть тут на виду і на рахунок; все громадське будівництво йтиме при живій участі й контролі громадянства.

А власне се те, в чім лежить будучина України: розвиток всіх громадських сил, притягнення їх на громадську службу, і власне воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженню самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих горячим привязанням до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків,—осягнених не виторгованими з центру асігновками, но присланими з міністерства урядовцями, а здобутих своїми заходами, організованих, впроцених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями. Нехай одна земля хвалить ся своєю електротехнікою, друга своїми досвідними полями й сільсько-господарськими лабораторіями, третя своєю педагогічною академією чи взірцевими вихо-

завчими інституціями, четверта музеями народнього мистецтва чи художніми школами. Нехай розіветь ся той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, в котрій впроста безмертна культура старої Греції, або італійського відродження. Децентралізація невеликих, тісно концентрованих земель має дати форми й рамці для такого громадського розвитку.

Перше діло тут намітити центри й ті осередки, що гуртуватимуть ся навколо них: розмежувати їх окраїни, перифорії можна буде й пізнійше, коли обставини покажуть, що тій волості або громаді зручніше належати не до того, а до сього центру. При сім розмежуванні головну роллю мусять грати звязки економічні й культурні, а особливо шляхи (получення, комунікація). Хоч назви сим землям дають ся історичні, але держати ся старих рубежів, коли їх заступили нові, реальнійші звязки, ніяк не можна. Але треба сказати, що старі групування, що живуть під сими старими, здавалось би—давно пережитими назвами, часто показують ся далеко більш живучими, вїж би хто небудь міг думати. Се й зрозуміло, коли сі групування складались не капрізом дипломатів чи урядовців, а виростали з умов географичних, природних—сі умови не змінюють ся так легко.

Як побачить читач влжче, до поділу взято приблизно ту територію, на якій переводять ся вибори до Українських Установчих Зборів; свободна воля людности рішить потім приєднання чи вилучення інших сумежних країн. Тому нема тут Холмщини, Хотияського повіту і та інших земель.

Три головнійші міста України вилучають ся в особні округи з невеликими пригородними територіями. До інших великих міст теж примежовують ся сорозмірно невеликі території. Де вичисляють ся повіти без застережень, розуміють ся або цілі повіти, або переважна частина повіту, не рахуючи невеликих відтинків, що примежовують ся для заокруглення до иньшої, сусідньої землі, і звичайно згадують ся при нїй, коли сі прирізки трохи значнійші.

По сих пояснених перечесяю сі проєктовані землі: з початку даєть ся назва кожної, потім вичисляють ся повіти, що до неї входять, а в кінці її центр.

1. Київ з околицею до Ірпеня і Стугни і за Дніпром, приблизно на 20 верст.

2. Деревська земля: Радомисльський і Овруцький пов. Київський без полудневої частини, півн. частина Ровен., сюди може відійде й сусідня частина Мозирського—коли на те буде бажанне людности. Центр—Іскорость, тепер важкий залізничний узел.

3. Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький, част. Дубенського.—Луцьк.

4. Погорина: Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, півден. частина Дубенського, зах. ч. Старокопчанівського.—Ровно.

5. Волохівська земля: Житомирський, Новоградволинський, част. Бердичівського, Житомирського і Вінницького.—Житомир.

6. Поросе, Поляне, або „Русь“: Васильківський, Сквирський, Таращанський, пол. част. Київського і схід. Бердичівського.—Віла Церква.

7. Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський, част. Звенигородського.—Черкаси.

8. Побоже: Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського й Єлисаветського.—Умань.

9. Поділе: Камінецький, Проскурівський, Ушцький, Лятичівський, більша част. Могилівського і Старокопчанівського.—Камінець.

10. Брацлавщина: Вінницький, Брацлавський, частини Липовецького, Могилівського й Ямпільського.—Вінниця.

11. Подністрове, або Побережжя: Ольгонільський, Тараспільський, частини Ямпільського, Балтського і Ананівського.—Балта.

12. Поморе: Одеський (крім захід. частини), частини Ананівського, Єлисаветського і Херсонського пов.—Миколаїв.

13. Одеса з територією до Дністрового лиману.

14. Няз: більша частина Єлисаветського, Александрійський і част. Верхньодніпрівського.—Єлисавет.

15. Січа: Катеринославський, частини Верхньодніпрівського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Александрівського.—Половиця (Катеринослав).

16. Запороже: Мелітопольський, і Бердянський—Бердянськ.
17. Нове Запороже: Херсонський пов. (без зах. і схід.-півн. частини) і Дніпровський.—Херсон.
18. Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський, і Александрівський пов., без захід. і півн. част.—Маріуполь.
19. Цоловецька земля: Старобільський, Славносербський і Вахмутський.—Вахмут.
20. Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Купянський, частини Корочанського й Вільгородського.—Славянськ.
21. Подоне: Новооскільський, Вирюцький, Острогожський, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського.—Острогожськ.
22. Сіверщина: Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський, Новгородсіверський.—Стародуб.
23. Чернигівщина: Чернигівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (до лінії залізниці прибіл.).—Чернігів.
24. Переяславщина: Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоношського.—Прилука.
25. Посеме: Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, може й част. Рильського.—Конотоп.
26. Посульє: Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського.—Ромен.
27. Полтавщина: Зіньківський, Полтавський, Константиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Ахтирського й Богодухівського.—Полтава.
28. Самара: Кремінчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, част. Золотоношського й Хорольського.—Кремінчук.
29. Слобідщина: Сумський, Лебединський, більші частини Ахтирського й Богодухівського, Суджанський, Грайворонський.—Суми.
30. Харків з повітом і частинами Валківського й Вільгородського.

Отаким проєкт. Вакано, щоб люде обізнані з місцевими відносинами зробили тепер же свої замітки до сього поділу, коли помітять в нім які небудь подороги. Але, як сказано

вище, се важко вказати тепер тільки що до основних осередків тих проєктованих земель, а помічєння над тим, куди зручніше прилучити яку небудь посередню частину того чи иншого повіту, можна лилити на потім.

Новий час.

Кілька днів тому Центральна Рада ухвалила закон, що з 16 лютого (феврала) на Україні дні мають рахуватись не західньо-європейському, так званому Григоріанському календарю, чи стилю, а роднии по „середньо-європейському“ часу. Коли я пишу сі рядки, ми переходимо на се нове рахування часу.

Се треба було давно зробити—тільки за ріжкими важливішими справами се відкладалось, а до революції не відважались на се з страху перед всякою зміною зверхнього ладу життя: нехай хоч форма держить ся, коли в середній нічого нема. Але тепер ломить ся все так сильно, що одна чи десять змін зразу вже нічого не значить.

Зміна календаря, котру приймає тепер Україна, була зроблена ще в XVI віці за папи Григорія—тому її сей „новий стиль“ зветь ся Григоріанським, тим часом як „старий стиль“, по котрому раховано у нас час, звавсь инакше „юліанським“, по імені Юлія Цезаря, що перовів ту реформу календаря, якої держалось старе числення.

Як відомо, сей календарний юліанський рік був на кілька мінут коротший від дійсного обороту землі вакоколо сонця, і через те за сто лїт набігав майже цілий день. Коли взялись поправляти календар за папи Григорія, „старий стиль“ відставав від астрономічного часу на 10 днів, а з того часу набігло ще 3 дні. Коли б було зіставити календар без зміни, то за кільканадцять тисяч лїт грудень був би лїтнім місяцем, а червень зимовим, і Великдень святкувавсь би в осени, а різдво лїтом. Щоб привести календар до згоди з дійсним часом і переведено реформу—додано десять днів і раховано, як мають даватись дні дальше.

Зробили се тодішні найкращі учені спеціалісти астрономія й математики, так добре, як по тодішньому часу було

можна. Але що ся реформа виходила від папського престолу, то прийнято її не скрізь і не зразу.

Тоді був час завзятої релігійної боротьби. Католицька церква боролась, з одного боку, з православними, силкуючись їх підбити під владу папи, з другого—з ріжними протестантськими церквами. Всякі особливости їх, всякі вчинки й розпорядження духовних православних і протестантських духовні католицькі признавали неправильними, противними церковним правилам. Православні та протестанти платили їм тимже: розпорядження папські й порядки католицькі називали безбожними, диявольськими, і самого папу прозивали антихристом. Тож і реформу календаря, хоч яка вона була розумна і з католицькими догматами нічого не мала спільного, вони теж обявили ділом антихристовим—суперечним з старими правилами і постановами соборними.

Коли польське правительство завело новий календар, православні Українці повставали против того, доказуючи, що в церковних справах правительство не може нічого у них змінити, а з календарем звязані ріжні порядки церковні. І по ріжних протестантських краях не схотіли „нового календаря“ прийняти.

Аж коли пройшла або ослабла ся релігійна боротьба, став новий календар прийматись по краях протестантських, а потім і православних—бо що він був в дійсности кращий, в тім не було сумніву, і коли більшість країв приймало його, то й иншим для одностайности треба було на нього переходити.

Теперь майже у всіх культурних краях світу прийнято григоріанське рахование, і коли ще держить ся де небудь старе, то се робить трудности: при всяких рахунках треба переводити з одного календаря на другий, і коли не пишуть ся числа днів зразу по обом календарям, то часто лишається сумнів, по якому календарю означено день, і з того виходять всякі непевности і помилки.

Західня Україна, Галиччина, давно вже перейшла на григоріанське рахование, тільки свята й досі святкувались по старому календарю, тому що тамошні уніати пильнували заховати всякі відміни, які відріжняют уніатську українську церкву від польської—католицької. З сього подвійного раху-

вання свят—католицьких по новому, а уніатських по старому календарю, виходили різні недогоди їй жалі. Але Українці галицькі їх терпіли, бо запобігаючи польському вважали корисною всяку різницю, яка відділяла Українця від Поляка. Як з сям буде у нас, про те мабуть рішеть православний собор України, а доти свята світкуюватимуть ся по старому.

Разом з заведенням нового західно-європейського календаря переходить Україна і на середньо-європейський час. Се одно з другим звязане. Україна розриває рішучо старі примусові звязки з Московщиною, відмежовує ся від напастників, що знаоміць хотіли її держати в руці своїй, звязує ся тісніше з західною Європою, а з тим мусть прийняти її спільний рахунок часу, вагу і міру, тому що різниці в сих рахунках і мірах дуже утрудняють зносина, торговлю, подорожі. Хто їздив за границю, знає які труднощі звязані з сям, коли на одних дорогах рахуєть ся час так, а по інших инакше. При великих зносинах—телеграфічних, телефонічних і т. ин. се теж має вагу, а невгоди від пересування годинників не потеримо ніякої—киба в тих кількох днях, коли вони будуть пересуватись.

За Холмщину.

Прилученне мировим договором Холмщини до Української Народньої Республіки викликало в польських буржуазних і націоналістичних кругах страшне роздраження. В Польщі робились демонстрації з причини „нового поділу Польщі“, як се називають Поляки; наложено національну жалібу (траур). Австрійське правительство і парламентарні круги, які стоять під польськими впливами, силкують ся заспокоїти їх, що прилученне се не остаточне, що українсько-польська комісія, яка має розграничити українські й польські землі, ще се діло може поправити. З Холмщини йдуть звістки, що місцеві Поляки користають, що українська людність розігнана—одні вивезені Росіянами, инші Австрійцями в далекі сторони й досі не можуть вернутись: спішать організувати серед місцевої людности заяви й петиції, що вона хоче бути не під Україною, а під Польщею, місцеву ж українську людність всяко тероризують і нищать.

Не першій раз іде така польська боротьба за сю бідну країну, за сей „український маслак“, як назвав я її, випускаючи десять літ тому брошуру про Холмщину під час попередньої війни за неї. Тоді російське правительство задумало відокремити Холмщину й Подляше в одну губернію й відділити її тим від Польського „королівства“. Поляки й тоді підняли страшенну бурю проти „четвертого поділу Польщі“ і їх підтримували російські кадети й єврейські партії, а на Українців, які доводили, що Холмщина дійсно має всі причини бути виділеною, летіли лайки, ієсинуації, наклепи. Але Українці не убожились сеї скаженої люті й знов стали в обороні своєї одвічної „україни“, коли прийшла для сього рішуча хвиля—під час останніх переговорів з Центральними Державами.

Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважалась польською в розумінню етнографичнім: в очах Польків вона була завжди „Русю“, і належала на рівні з землями Львівською, Галицькою, Перемиською й Сяніцькою, як пята земля, до „Руського поснодства“, теперішньої Східньої Галичини. Тільки як на Віденськім конгресі в 1815 р. викрадено було наново „Королівство Польське“ з земель польських, сумежних українських, білоруських і литовських, а в їх числі попала туди й Холмщина,—Поляки стали дивитись на неї як на землю польську, чи таку, краще сказати, яку треба за кожду ціну зробити польською.

В міру того як терпіли крах польські падії на відновлення Польщі в її старих історичних границях і провалювались польські повстання, польське громадянство всякий раз ще з більшим завзятем кидалось польщити ті не польські території, які були прирізані на віденськім конгресі до „конгресової Польщі“, чи „царства Польського“, без уваги на їх етнографичний склад і історичне мплуче,—в тім і Холмщину. І справді протягом столітя вони дуже багато зробили для її спольщення, маючи по своїй стороні єврейську людність і пильно використовуючи всі помилки божевільної централістичої політики російського царства, що з свого боку заходило ся змосковщити тутешню українську людність, і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам.

Виганяло воно українську мову—Поляки користали з того, щоб поширювати польську.

Насилав російський синод московських посів—польське духовенство користало з того, що для української людности сі попи були чужі й неприемні, й прихилило її до костелу.

Силоміць скасувала москвовська адміністрація унію,—польські ксьондзи при помочи громадянства постарались „упорствующих уніатів“, що не хотіли бути православними, переробити на католиків і Поляків.

Української школи не було, московська школа була людям чужа,—Поляки організували польські школи та до них усіма способами затагали українських дітей, і т. д.

Досі українське громадянство не могло нічого зробити для виратвання від цього польщення своїх земляків, що цілими століттями боронили свою національність, а тут не могли далі витримати під подвійним натиском московським і польським. Тим часом, як московська сторона робила до останнього моменту все для улекшення польських плянів (от правительство Керенського на бажання Поляків скасувало закон про відділення Холмщини в особну губернію, щоб з формального боку улекшити включення Холмщини до Польського королівства),—Українці були безсильні. Аж топер переговори з Німеччиною про мир дали Українцям нагоду низволити з-під польської влади стару столицю короля Данила—Холм, і всю сю „Україну“, як зве холмське пограниччє наша стара галицько-волинська літопись XIII в.

При переговорах з Німеччиною й Австро-Угорщиною про мир українська делегація твердо стала на тім, що Холмщина й Підляшє повинні бути включені в склад Української Республіки.

Австрійська делегація доволі енергійно обстоювала польський погляд на непорушність границь конгресової Польщі, але супроти того, що українська делегація твердо стояла на своїм, австрійська делегація не вважала можливим задля цього зривати переговори. Холмщина й Підляшє признано землями Української Республіки, хоч в розмірах дещо менши проти старих їх границь—без деяких пограничних та мішаних українсько-польських і українсько-білоруських територій. Відновлена українська республіка сповнила надії й горячі бажання, які летіли до неї з усіх сторін від виселе-

них з своїх осель Холмщан і Підляшан — вона обстоюла їх отчину.

Але тепер стає на черзі завдання вернути сю отчину вивозеним московським і австрійським правительством і розкиданим по світу її дітям, допомогти їм урядитись знову в ріднім краю, дати їм те чого вони позбавлені були досі — українську школу, українську церкву, підставу українського культурного життя—просу, бібліотеки, читальні, театральні вистави, музеї. Все те, одним словом, на чім би вони могли опертись і протистати польському натискови, котрий, очевидно, ще раз і в останнє буде поведений на сю країну польськими націоналістичними кругами.

Се діло, се обов'язок, який лежить не тільки на місцевій українській адміністрації, котра зараз організується, а на всім українським громадянстві — особливо України західньої, згодом знайомих з складними місцевими відносинами. Вони повинні принести тепер своє знання, хист і енергію відродження сій покривдженої історією країни.

**Ліромова в Ц. Раді 19-го березня 1918 р. при ратифікації
мирового договору.**

Уважаю своїм обов'язком, як історик, котрий протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західніх окраїн Української землі і який навіть своїм уродженням зв'язаний з тим „Ельзасом“, про який згадували тут,—бо народився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської холмської гімназії,—уважаю своїм обов'язком познайомити членів Малої Ради з деякими сторонами тих питань, про які сьогодні і вчора кілька разів згадувалось.

Думаю, ви не сумніваєтесь, без ріжнни національностей, що як демократ і соціаліст, який усе своє життя стояв на обороні прав національностей — не тільки своєї національності,—я перший вступив би з цілою силою свого переконання, коли б з боку нашого правительства та мирної делегації бачив покривдження чи нерозуміння чийхсь національних прав, чи в справі Холмщини, чи в справі, яка отсе зараз доволі несподіванно висунулась—справі Бесарабії. Я одначе мушу з діркою сальною сказати, що в тих справах, які вл-

ходили від нашого правительства, я не бачив ні в справі Холмщини, ні в Бессарабії порушення чужих національних прав. І я б дуже жалував, коли би дійсно котра небудь з тих справ пошехувала відношення української демократії з демократією польською чи румунською, через непорозуміння, які могли би члвизати польській чи румунській демократії буржуазія польська чи румунська. Я не сумніваюся, що українська демократія, українські соціалістичні партії зможуть в тих певних галузях порозуміти ся з справжньою демократією, соціалістичною, польською й молдавською. Але правда, може бути, що їм буде трудно порозуміти ся з імперіалістичною буржуазією польською, чи румунською, бо вони говорять незрозумілими собі язиками.

Обмежусь тільки кількома історичними справками з обов'язку історика, одного з старших українських істориків, якому приходилось розслідувати історію тих земель.

Холмська справа в польському озвітленню являєть ся прикладом суспільних гіпнозів, які називують ся часом широким кругам народу певною групою людей і стають потім їх нещастем, яке закриває очі всього народу на дійсні реальні відносини, несе його політику і приводить до небажаних наслідків.

До 19-го віку ні одному Полякові не прийшло би на гадку твердити, що Холмщина се польська, а не руська земля; кажу: руська в значінню: українська.

За часів Польщі Холмщина була одною з земель „Руського воеводства“, а саме пятою землею цього воеводства поруч Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяніцької. Перед тим, до прилучення до Польщі, була вона інтегральною частиною Воллїи й Галиччии. Аж після того, як на Віденському конгресі дипломати позшивали „конгресівку“ з різних шматків земель Польської держави, земель польських і литовських, білоруських і українських, тільки з того моменту Холмщина в уяві Поляків стала частиною Польщі в тіснійшій значінню. Перед тим то була „руська“ земля, яка входила в склад корони польської так як входила Галиччина, Київщина і т. д.

І фізіономія її була „руська“, себто українська. Не буду говорити про давніші часи, про те, що Холмщина се на-

слідє, завітчанє нам королєм Данилом, що вибудував Холм і зробив своєю резиденцією, та прикрасив ріжними будовами, широко описаними в галицько-волянській літописи. Не буду входити в ті далекі часи. Але от в 17 віці, коли Польща насувалась на нас, побідно зламавши всі перешкоди культурні, котрі Україна могла їм противоставити,—Холмщина була щододі однією з найбільш тривких опор в боротьбі з польщиною і, що рівнозначло було тоді—в боротьбі з католицизмом і унією. Характер сєї боротьби на холмському ґрунті в ті часи лений для всякого, хто мав нагоду заглянути в історичні акти 17-го віку. То була боротьба місцевої української людности проти польщини. Поіменні перециси людности, які мьємо з другої половини 16-го віку, не липають сумніву що до фізіономії того краю і значіная завзятої, до кровавих конфліктів доведеної боротьби—се була боротьба місцевої людности з офіціальною національністю польською, церквою католицькою і уніатською, яка насувала на Україну.

Так, до 19-го віку ніхто з Поляків не задумав би претендувати на Холмщину, як частину Польщі в тісному розумінню того слова. Тільки після того, як Польща, понісни великі страти по иньших землях, сконцентрувала всю енергію на „королівстві“ конгресовім, для неї Холмщина стала інтегральною частиною Польщі. Для польської буржуазної суспільности і католицької церкви тоді стало цілю удержати те, що дав Віденський конгрес. І від того часу починаєть ся з одної сторони усильна увага для підтримання польського елемєнту в Холмщині, а з другої сторони—та дражливість, з якою польська суспільність реагувала на на кожний акт, який грозив нарушити приналежність Холмщини до Польщі.

Коли старє російське правительство робило одну з найбільших своїх ганєбних помплок, заганяючи холмських уніатів силоміць в лабети офіціального православія і обрусїня, ламаючи унію, яка в той час стала вже національною церквою на Холмщині, й українська людність скільки могла старалась оборонити себе від офіціального обрусїня, від тих священників Великоросів, які насилались на Холмщину, і від російської бюрократії, урядництва,—польське громадянство використало сєй момент, щоби усе, що цуралось

офіційної російської церкви й народности, пригорнути до польського елемента.

Холмщина тоді не могла бути прийнята в оборону Українцями, над якими скупчилися репресії російські, бо з примусовим переходом уніятів на православ'я на один час припадає ганебний закон Юзефовича 1876 р., який заборонив українське слово. В той момент Україна здавлена офіційним обрусінням, не могла простягнути руки помочи холмській українській людности, на котру впали ті релігійні і національні репресії.

З тої боротьби російського офіційного елемента українським скористав польський елемент, щоб в свої школи й костели затягти українську людність Холмщини й зробити з тих уніятів Українців, які цурались російської мови—католиків і Поляків. Се в значній мірі йому й удалось.

Дійсно польський елемент в Холмщині зріс значно, не тільки через еміграцію сюди польського елемента, скільки від онолячення того українського елемента, який не хотів стати елементом російським. Отже, коли після того піднялось питання, (запізно, розуміється, як то звичайно бувало у російській бюрократії,—з опізненням на 30 чи 40 літ), щоб відокремити Холмщину від Царства Польського, як землю не польську,—в той час вже дійсно для польського громадянства, котре не було свідком того процесу денационалізації Холмщини і не було в ній освідомлене, стало се страшною перспективою розділу Польщі. І на всіх тих, хто пробував нагадати, що Холмщина не польська земля,—в тім числі й на мене, у Поляків не ставало лайок, що хтось сміє не протестувати проти закону Столипіна, що хтось сміє боронити раціональність відокремлення Холмщини.

Я кажу, що то було непорозуміння навязане широкими польським кругам, а може навіть і частині польської демократії, і се непорозуміння мало наслідком, що тепер, коли Україна перший раз від часів Хмельницького могла стати в обороні своєї бідної, може з усіх земель найбільш покривдженої частини своєї, сеї Холмщини,—тут (Польща побачила український імперіалізм і посягання на ісконне польське достояння.

Так творять ся конфлікти! З непорозуміння витворюються щирі переконання, за які суспільности готови йти на

усякі спори, війни і жертви, неувати свої добросусідські відносини і т. д.

Я дуже буду жалувати, коли з приводу Холмщини, сеї цілком незаслужено зачисленої в ряд польських земель української землі, понесуть ся відносини між українською і польською демократією. Я підиреслюю—демократією, бо з польською буржуазією нам не подорожі, з нею до порозуміння ніколи не дійдем! Але я жалував би, коли б польським буржуазним веретнам удалось навязати тако фальшиве розуміння українсько-польських відносин демократичним групам польської суспільности. Одначе смію надіятись, що може до того не прийде, що та комісія, яка збереть ся для того, щоби устанити границю Холмщини і відрізати те, що дійсно втрачено для України з українських земель, хоч історично воно до них належить,—знищить сї непорозуміння.

Мушу підчеркнути, що те що признано в Бересті, що не відповідає нашим історичним границям. Наш Дорогичин, один з наших історичних городів, в якому короновавсь король Данило, не увійшов до нашої території. Але ми не будемо ганятись за історичними реліквіями, а ставемо на ґрунті реальних відносин, вважаючи на те, що можна уратувати в даних обставинах. І мені хоч гірко, що ми не могли дійти до старої етнографічної границі, не могли злучити тих „україн“, як називає Іх галицько-українська літопись, з Українською республікою, а з того робити *casus belli*¹⁾ не буду рекомендувати українській суспільности.

Думаю, що і та комісія, яка збереть ся, не буде заглядати на сторінки наших літописей, а буде числити ся з реальними обставинами. І се не в інтересах України, як я вже 10 літ тому писав в справі відокремлення Холмської губернії,—щоб вносити омертвілі частини нашої етнографічної території в нашу державу. Нам потрібне тільки те, що живе зараз як українське, що реально звязане тепер з українською територією. В всій справі ми з справжньою польською демократією, з якою знайдемо спільну мову і з якою будемо говорити тепер і надалі, думаю дійдемо до порозуміння, і посварпті українську соціалістичну демократію з польською демократією польській буржуазії, думаю, що не вдасть ся.

¹⁾ Привід до війни.

Кілька слів позволю собі сказати що до Бесарабії. Тут член Малої Ради Перкул робив історичні справки, що до XIX віку її територія була населена романськими племенами і етнографічно була молдавська. Позволю собі сказати, коли робити екскурсію в далюку давнину, що була якраз навпаки. Романська людність Бесарабії являєть ся розмірно новою, а в епоху творення Київської держави землі між Дністром і Дунаєм, по відомостям найстаршої літописи—українсько-руської, розуміеть ся, бо молдавські літописи починають ся кілька століть пізнійше, —були заселені пантими племенем Тиверців, котрі сиділи по Дністру до Дунаю „и бѣ множество ихъ“. Тоді молдавської колонізації тут не видно. Приплив румунської людности починається пізнійше. Вони починає зміцнитися тут головню к 14-му вікови і заливає стару людність болгарську й українську. Але що в 16 віці Комулонич, Хорват священник, висланець палеского престолу, який лишив мемуари, каже, що при Дунаю мешкає „Руський царод члененний і спльнний“.

Се що до історичної справки. Але історичні права тут як і скрізь перешлутують ся і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити, і тим трудно орієнтувати ся. Ми, коли будемо старати ся порозуміти ся з молдавською демократією про розграничення інтересів української і молдавської людности в Бесарабії, то будемо виходити з сучасних реальних відносин. І тут, як знаєте, з української сторони ніхто не має претензій на ті часті Бесарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучити ся з Румунією, —місцева людність, а не румунське правительство, підчеркує а, —думаю, що з сторони наших політиків не буде ніякого наміру обмежити те законне право кожної людности, кожного народу, який являєть ся хазяїном землі, злучити ся з якою чк иншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бесарабії її полудлязу.

Бажано було б також, щоб справа прилучення Бесарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням румунського правительства та порозумінням його з Центральними Державами, а щоб була прийнята як узаконена воля міс-

цевої людности, демократичних кругів бесарабського населення. Наші товариші с.-р. мали ще недавно заяву в тих справах від людности північних і полудневих повітів Бесарабії про те, що вони бажають прилучити ся до Української Народньої Республіки. Товариші с.-р. говорили про те в нашій парламенті. Я можу до того, як голова Центральної Ради, дати справку, що такі заяви постунали і ранійше до Ц. Ради і фактом є, що в складі Ц. Ради були представники Української людности від полудневої Бесарабії, від Акерманського й інших повітів. Така воля української людности Бесарабії не підлягає сумніву. Вона була документально записана і з тим очевидно треба буде рахуватись.

Та думаю, що оскільки буде мова про розмежування демократичних верств українських з молдавськими, про се легко буде порозуміти ся. Я тільки мусів сказати, що історичні справки не на користь молдавської людности, коли б вони на основі історичних прав хотіли претендувати на сі землі. Се я уважав потрібним зробити як член Малої Ради і історик, який з обовязку свого мусів займатися історією тих країв, про котрі була мова, і я взяв слово не для того, щоби з ким небудь поясмизувати, а в інтересах заспокоєння, будучи певний, що в супореч реальним інтересам людности української і не української в обох країнах тих нічого недоброго не буде зроблено зі сторони нашого правительства, не кажучи про те, що конституція України забезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опинять ся в межах Української Народньої Республіки. Думаю, що в сім порука всіх соціалістичних партій усього українського народу.

Автор застерігає собі всі права.

Українські книгарні:

- Київ, Дніпр. Союз Спож. товариств. Воздвиженська 1.
Київ, Безаківська 8, Українська Книгарня.
Київ, Володимирська 53, Крамниця „Час“.
Київ, Нестерівська 27, Книгарня „Криниці“.
Київ, Володимирська 16, Робітнича Книгарня.
Київ, Фундукліївська 4, книгарня Е. Череповського.
Київ, Фундукліївська 19, книгарня „Українська Республіка“.
Київ, Хрещатик 50, книгарня „Друкаря“.
Полтава, коло Европ. Гостинниці, Україн. Книгарня.
Полтава, б. Котляревського, книгарня Г. Марковича.
Харків, Петровський пер. 18, Укр. Книгарня.
Одеса, Преображенська 11, Книгарня „Діло“.
Одеса, Княжеська 30, „Наша кооперація“.
Катеринослав, Поліцейська 36, Книгарня „Слово“.
Катеринодар, Кн. „Слово“, Кубан. союзу дріб. кредиту.
Кремінчук, Катерининська 4, Укр. Книгарня.
Миколаїв, Московська 3, Просвіта.
Петроград, Петр. Стор. Больш. пр. 1, Укр. Книгарня.
-

BA 104180²+